עתיקות 87, התשע״ז

וילה וכבשן יוצרים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה בעין יעל (נחל רפאים), ירושלים

שלומית וקסלר־בדולח

מבוא

שרידים של וילה רומית ושל כבשן יוצרים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה נחשפו על הגדה הצפונית של נחל רפאים בירושלים, סמוך למקום שם מתנקז נחל מנחת אל אפיק נחל רפאים, מצפון לשרידי הווילה הרומית שחשף ג׳ אדלשטיין (תשנ״ד) בעין יעל (נ״צ 900–700/62720–21665; איור 1; וקסלר־בדולח 2007).[1] החפירה נערכה לאחר שהאתר נפגע מכלי מכני בעת כריית תעלה (2–3 מ׳ רוחב, כ־2 מ׳ עומק מרבי) מדרום לגן החיות התנ״כי וכ־10 מ׳ מצפון לנחל רפאים, לקראת הסדרת הניקוז בנחל. נפתחו ארבעה ריבועי חפירה (שטח כולל: 10 × 10 מ׳; תכנית 1; איור 2). שניים מהריבועים (E–F/11; 4.5 × 10.0 מ׳) נחפרו בתוך תוואי התעלה, שצירה מזרח–מערב, ושניים (E10 — 3.5 × 4.4 מ׳; F10 — 3.6 × 4.4 מ׳) — מצפון לה. נחשפו שרידים המיוחסים לשלוש שכבות יישוב: בשכבה III שרידים דלים של מבנה או מתקן, ככל הנראה מהתקופה ההלניסטית המאוחרת או הרומית הקדומה (התקופה החשמונאית או ההרודיאנית; המאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ); בשכבה II שרידים של וילה מהתקופה הרומית (שלהי המאה הב׳ או ראשית המאה הג׳ עד שלהי המאה הג׳ או המאה הד׳ לסה״נ); ובשכבה I כבשן בית יוצר משלהי התקופה הרומית המאוחרת – ראשית התקופה הביזנטית (המאה הד׳ לסה״נ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ). המבנים בשכבות III ו־II נפגעו כבר בעת העתיקה, כאשר הוקם מעליהם

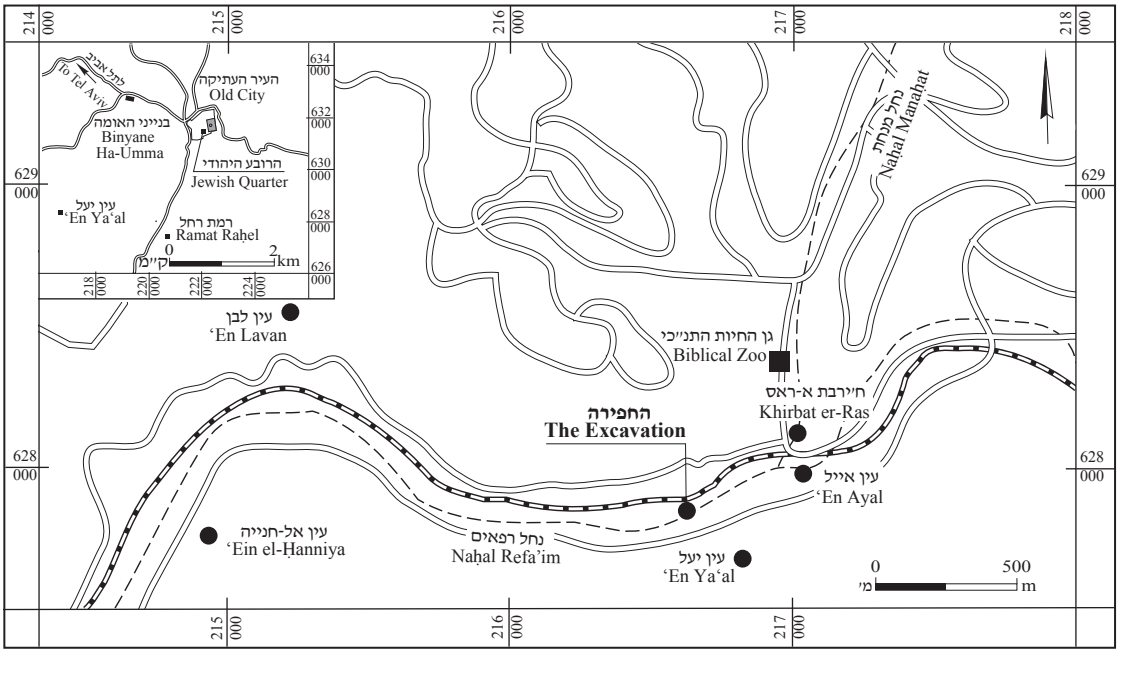

איור 1. מפת איתור.

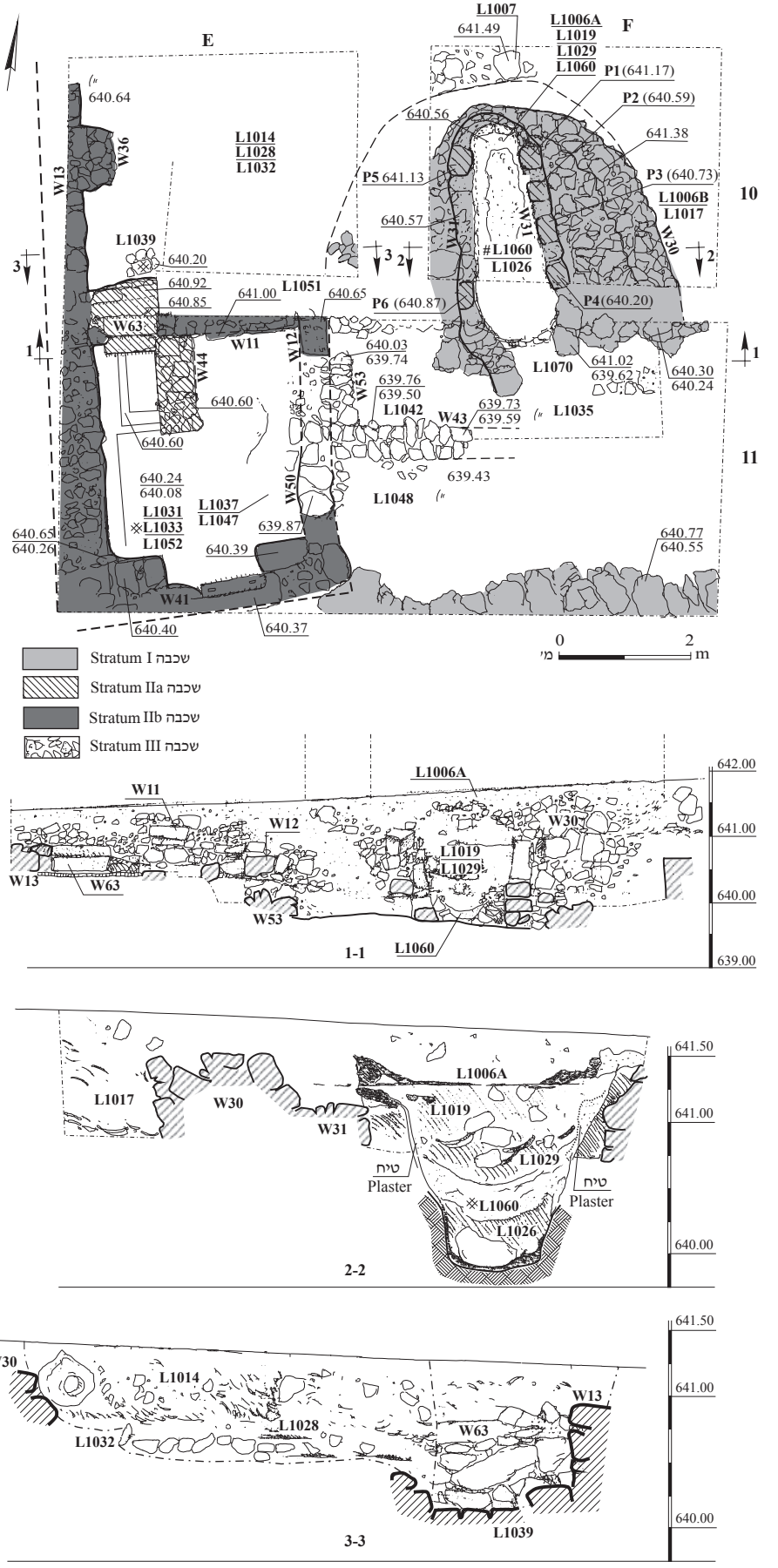

תכנית 1. שטח החפירה, תכנית וחתכים.

איור 2. ריבועים E–F/11, מבט לצפון; סרגל הקנ״מ מונח על רצפת הסלע המוחלקת שעליה הושתת הכבשן.

בית היוצר. הכבשן בשכבה I נפגע בימינו, בעת כריית התעלה. שטח החפירה המצומצם והפגיעה בעתיקות מקשים על היכולת לזהות, להפריד ולתארך בוודאות את השכבות השונות. עם זאת, הבנייה האיכותית של הווילה והממצא הקרמי העשיר, שנתגלה ברובו בשכבה I, תורמים תרומה חשובה לידיעותינו על מבני המגורים וכלי החרס שהיו בשימוש בסביבות ירושלים בשלהי התקופה הרומית – ראשית התקופה הביזנטית (המאות הג׳–הד׳ וראשית המאה הה׳ לסה״נ).

מֵימיו של נחל רפאים זורמים במשך כל השנה, ועל שתי גדותיו הורבדו אדמות סחף פוריות. שרידים רבים של מבני מגורים, מערות קבורה ומתקנים חקלאיים מוכרים לאורך גדות הנחל ומעידים על הניצול המתמשך של העמק בידי האדם. במעלה המדרון, מצפון לאתר, נחשפו בעבר שרידים של כפר מתקופות הברונזה הביניימית והתיכונה (איזנברג תשנ״ד). בשוליו התחתונים, המזרחיים של הכפר נחשפו מתקנים עגולים, ששימשו אולי לאחסון, וכן קברי פיר חצובים מתקופות הברונזה הביניימית והתיכונה, שנעשה בהם שימוש נוסף בתקופת הברזל (וקסלר־בדולח וגרשוני תשס״ד). צפונית־מזרחית לאתר, במעלה המדרון, שוכנת ח׳ירבת א־ראס, שנחשפו בה שרידי מתקנים ומבנים מתקופות הברונזה התיכונה ומשלהי תקופת הברזל, וכן שרידי מבנה מהתקופה ההלניסטית המאוחרת – הרומית הקדומה (פייג ועבד־רבו תשנ״ה; קלונר תשס״א:29, אתר 39; Feig 1996; Edelstein 2000). לאורך הנחל נתגלו מתקנים חקלאיים מתקופות שונות, דוגמת הגת בעין לבן (און, וקסלר־בדולח ובן־אור 2005).

כ־150 מ׳ מדרום לשטח החפירה, על הגדה הדרומית של נחל רפאים וסמוך לעין יעל (עין יאלו), נחשף מתחם שהשתייך לווילה מהתקופה הרומית, ובו מתקנים שונים, ובהם בתי מרחץ ובית בד. השימוש בווילה ובמתחם שלצדה נמשך עד התקופה האסלאמית הקדומה (אדלשטיין תשנ״ד; קלונר תשס״א:41–42, אתר 69; Roussin 1995). בחפירה שנערכה ב־2011 במרחק מטרים ספורים ממערב לחפירה המתוארת כאן, נחשפו שרידי בנייה, כנראה של וילה רומית, וממזרח להם — פסולת בית יוצר (אבנר 2015). שרידי הבנייה וערמות הפסולת תוארכו למאות הב׳–הד׳ לסה״נ. אף שבשל פגיעה באתר לא היה אפשר ליצור קשר סטרטיגרפי בין שתי החפירות, ברור למדי כי יש לקשור ביניהן, וכי ערמות הפסולת בשתי החפירות שייכות לאותו בית יוצר.

כ־2 ק״מ ממערב לאתר, על הגדה הדרומית של הנחל, לא הרחק מעין אל־חנייה, משתרעת חורבה, ובה בְּרֵכות; מערכת של תעלות מים; כנסייה

בסיליקלית (קלונר תשס"א:36, אתר 52, ור' הפניות שם; מזרחי 2005); חצר פריסטילית, שבמרכזה ברכת מים וסביבה סטווים מקורים, שתוארכה לתקופה הביזנטית (ברוך וזילברבוד תשע"ו); ומבנה גזית אפסידלי, ככל הנראה נימפיאון מהתקופה הרומית, ששרידיו תועדו לראשונה במאה הי"ט. רבים הציעו לקשור בין הנימפיאון לדרך קדומה שנתגלתה סמוך לאתר (למשל, קליין תשע"ב:290; ברוך וזילברבוד תשע"ו:205–207; Baramki 1934), אולי הדרך הרומית שהובילה מירושלים לעבר אלוותרופוליס, היא בית גוברין (Rousin 1995).

הממצא האדריכלי

שכבה III (התקופה ההלניסטית המאוחרת או התקופה הרומית הקדומה)

לשכבה זו שייכים שלושה בדלי קירות (W43, W50, W53; תכנית 1; איור 2), שהושתתו על הסלע והשתייכו, ככל הנראה, למבנה או למתקן (L1042). בין הקירות לא השתמרה רצפה. קירות 43 (2.7 מ' אורך) ו־53 (1.1 מ' אורך) נבנו בשיטה דומה: שתי שורות (0.5 מ' רוחב) של אבני שדה קטנות, שהשתמרו לגובה נדבך אחד בלבד (0.2–0.3 מ' גובה), ללא חומר מלכד. קיר 50 (0.75 מ' אורך, 0.65 מ' רוחב, 0.4 מ' גובה) רחב מעט יותר, והוא ניגש לקיר 43 מדרום. לצד קיר 43 נמצאו אבני בנייה רבות במפולת (L1048); מקורן כנראה בקירות המבנה, אך אי אפשר לקבוע אם הקירות פורקו במכוון או התמוטטו בתהליכים טבעיים. ראשי הקירות (גובה השתמרות מרבי 640.03 מ' מעל פני הים) נחשפו בתחתית התעלה שנכרתה באמצעות הכלי המכני; השרידים שהיו מעליהם הוסרו קודם לחפירה. עם זאת, מאחר שרצפת המבנה בשכבה II (להלן) נחשפה כ־0.5 מ' ממערב לקירות 43 ו־53 וכ־0.2 מ' בלבד מעל מפלס ראשיהם, יש להניח כי הקירות הונמכו לגובהם הנוכחי לכל המאוחר בעת הקמת מבנה זה.

בהיעדר רצפות, אי אפשר לתארך בוודאות את קירות מבנה 1042. עם זאת, אפשר להציע בזהירות כי זמנם הוא המאה הא' לפסה"נ. מסקנה זו מתבססת על עדויות נסיבתיות: מבנה 1042 קדום לווילה הרומית שנחשפה בשכבה II והוקמה בשלהי המאה הב' לכל המוקדם (להלן); והממצא הקדום לתאריך זה שנתגלה באתר הוא מן התקופה ההלניסטית המאוחרת או הרומית הקדומה (המאה הא' לפסה"נ). ממצא זה כולל סיר בישול שנתגלה במילוי עפר שנחשף ממערב למבנה (איור 12:2; L1047, להלן), סיר בישול שנתגלה במילוי שנחתם מתחת לרצפת מבנה שכבה II (איור 12:3; L1052, להלן), סירי בישול (איורים 14:10; 16:5, 6) ופכים (איורים 16:13, 14; 24:1) שנתגלו בלוקוסים בשכבות II ו־I (L1014, L1029, L1032, להלן), וכן ארבעה מתוך תשעת המטבעות שנלקטו באתר לאחר החפירה (ר' Ariel, this volume: Nos. 1–4).[2]

שכבה II (התקופה הרומית)

לשכבה II יוחסה וילה רומית, ששרדה בחלקה (תכניות 1; 2); זוהו בה שני שלבי בנייה. בשכבה IIb נחשפו שני חדרים: דרומי (L1033) וצפוני (L1039). חדר 1033 (3.0 × 3.2 מ' מידות פנימיות; איורים 3, 4) נחשף ברובו. הקירות התוחמים את החדר (W11, W12 שהשתמר רק בחלקו, W13 ו־W41) נבנו משתי שורות של אבני שדה בינוניות שהוקצעו חלקית ומילוי של אבני שדה קטנות בתווך. פתח רחב במיוחד (1.4 מ' רוחב), ובו שתי פותות לשתי דלתות — אולי כניסה ראשית — נקבע בקיר הדרומי (W41); הסף נבנה משתי אבנים

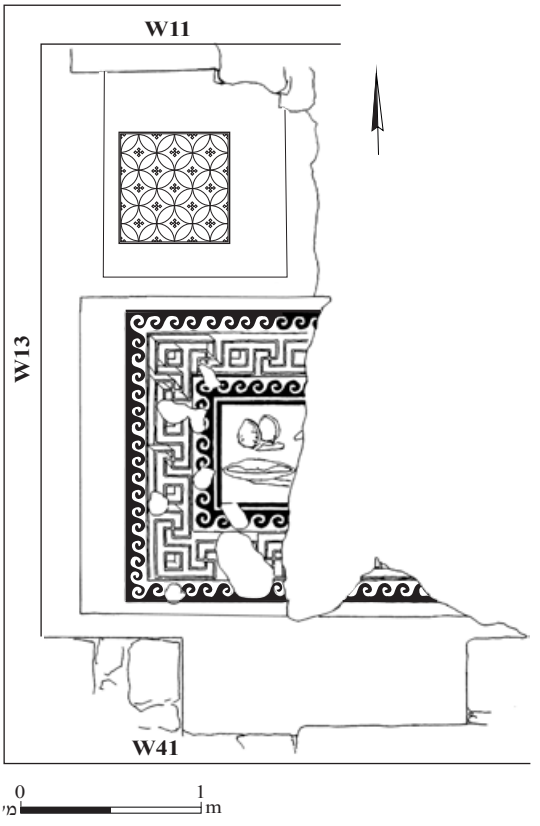

תכנית 2. חדר 1033, תכנית סכמתית.

איור 3. חדר 1033, מבט לצפון.

איור 4. חדר 1033, מבט למזרח.

מסותתות שהונחו זו לצד זו. קטעים קטנים של תמשיחי קיר צבעוניים שעוצבו בטכניקת הסקו בירוק, אדום, שחור ולבן השתמרו על הפן הפנימי של קיר 13, ופיסות של תמשיחי קיר נתגלו ברובד העפר שנח על רצפת החדר (L1031; ר׳ Rozenberg, this volume). רצפת החדר (L1033; 620.24 מ׳ מעל פני הים) נשתמרה בחלקה. היא עשויה פסיפס לבן ומעוטרת בשני ספינים צבעוניים (ר׳ טלגם, כרך זה). בספין הדרומי (2 מ׳ אורך משוחזר, 1.5 מ׳ רוחב; איור 5), המשתרע מפנים לפתח הכניסה,

איור 5. ספין הפסיפס הדרומי בחדר 1033, מבט למזרח.

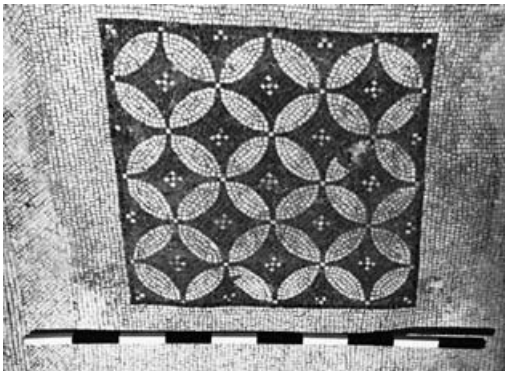

איור 6. ספין הפסיפס הצפוני בחדר 1033, מבט למערב.

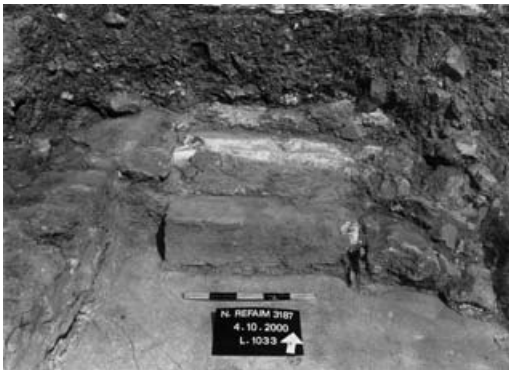

איור 7. גרם מדרגות 63, מבט לצפון.

מתוארת צדפה בעלת שתי קשוות, מעליה צמד פירות הנראים כארטישוקים, ומימינם — פריט שלישי, כנראה דג, שרק קטע מראשו נשמר (Talgam 2014:48–49). הספין הצפוני קטן יותר (0.6 × 0.6 מ׳; איור 6), והוא מעוצב בדגם הנדסי העשוי במחוגה, ובו תשליב של ורדות בנות ארבעה עלים, היוצרות מעגלים. רצפת הפסיפס הונחה על תשתית טיח מעל שכבה של אבני שדה קטנות וצפופות. הרצפה חתמה מתחתיה מילוי עפר (L1052; 9 ס״מ עובי) שכיסה את הסלע. המילוי נחפר בתום החפירה, לאחר שרצפת הפסיפס הועתקה ממקומה. נמצאו בו שברי גוף אחדים של כלי חרס קטנים שמרביתם קדומים כנראה לתקופה הרומית, ובהם שבר סיר בישול משלהי התקופה החשמונאית – ראשית התקופה ההרודיאנית (המאה הא׳ לפסה״נ; איור 3:12); דומה כי מקורו בשכבה III (ר׳ לעיל). רצפת הפסיפס נמצאה מכוסה ברובד דק (L1031; כ־0.2 מ׳ עובי) של עפר צהבהב, נטול אבנים, שהצטבר עליה, ובו שברי כלי חרס שזמנם המאות הב׳–הד׳ לסה״נ וכן שבר של רעף (איור 16:13). דומה כי הצטברות זו משקפת את שלב השימוש המאוחר ביותר ברצפת הפסיפס ובמבנה כולו, ככל הנראה במאה הד׳ לסה״נ, אף כי ייתכן שהופרעה מעט בעת הקמת כבשן כלי החרס בשכבה I משום שלא נמצאה חתומה.

בחדר 1033 נשמרו עדויות לשלב בנייה שני (שכבה IIa): בפינה הצפונית של החדר, לאורך קיר 13, נבנה גרם מדרגות צר בן ארבע מדרגות שהוליכו צפונה (W63; 1 מ׳ רוחב; איור 7). שתי המדרגות התחתונות הותקנו מלוחות אבן (0.8–1.0 מ׳ אורך, 0.25–0.30 מ׳ שלח המדרגה, 0.2 מ׳ גובה ממוצע),

ואילו שתי העליונות, שנחשפו רק בחלקן, הותקנו מאבני בנייה רבועות.[3] גרם המדרגות תחום ממזרח בקיר קצר (W44; 1.5 מ׳ אורך, 0.65 מ׳ רוחב, 0.13 מ׳ גובה השתמרות), אולי מחיצה נמוכה, הניגש מצפון לקיר 11.[4] קיר 44 מקביל לקיר 13 ומרוחק ממנו כמטר אחד, כך שנוצר מעין מבוא קצר (כ־1.0 × 1.2 מ׳) בחזית המדרגות. אף שניכר שגרם המדרגות וקיר 44 מאוחרים לשלב הבנייה העיקרי — הם הושתתו על רצפת הפסיפס וכיסו חלק מן הפנל הצפוני — קטעים של תמשיח קיר שעוצב בשיטת הסקו, הדומה לעיטור על קיר 13, נשמרו על חלקו התחתון של הפן המערבי של קיר 44. שרידים אלה מעידים כי גרם המדרגות הוקם כאשר הווילה הייתה עדיין בשימוש, אף שהקמתו פגעה ביופיה של רצפת הפסיפס.

מחדר 1039 (3.0 × 3.3 מ׳ לפחות), הצפוני, נחשף רק חלקו הדרומי־המערבי (W11, W13). בדל קיר (W36; 0.9 מ׳ רוחב) ניגש לחלקו הצפוני של קיר 13; תפקידו אינו ברור, אך ייתכן ששימש בסיס לאומנת קשת שתמכה בתקרת החדר. פתח הכניסה לחדר לא נתגלה. סמוך לפינה הדרומית־המערבית של החדר נחשף קטע מרצפה עשויה לוחות אבן קטנים אשר הונחו על הסלע ופניהם העליונים מוחלקים (L1039; 640.20 מ׳ מעל פני הים; תכנית 1: חתך 3–3). מן הרצפה נשמר קטע קטן מאוד במפלס הדומה לזה של רצפת הפסיפס בחדר הדרומי (L1033). לפיכך, אי אפשר לקבוע אם היא ניגשה לקיר 11 ושייכת לווילה, או שמא נחתכה על ידיה ושייכת לשכבה III. דומה כי הקמת גרם מדרגות 63 בשלב הבנייה השני ביטלה את השימוש ברצפה 1039, אם אכן הייתה זו רצפתו המקורית של החדר, שכן גרם המדרגות הסתיים במפלס הגבוה ממנה בכ־0.7 מ׳. אם כך, יש בכך כדי ללמד שהקמת המדרגות בחדר הדרומי נקשרה להרמת מפלס הרצפה בחדר הצפוני. בחלקו המזרחי של חדר 1039 נמצאה מפולת של אבני בנייה בינוניות (L1032), ובה עדשות אפר אחדות (L1028). מעל המפולת נמצא רובד של פסולת כבשן משכבה I (L1014, להלן; תכנית 1: חתך 3–3). המפולת נחפרה בחלקה, והחפירה לא העמיקה מתחתיה.

דומה כי בווילה היה בית מרחץ שלא נחשף. על כך מעידים אריחים ולבנים (איורים 6:18, 7; 19:24) וצינור אוויר חם (*tubulus*; איור 20:24) שנתגלו בתוך הכבשן ובערמות הפסולת בשכבה I (להלן). בתי מרחץ המשולבים בווילות רומיות נתגלו בעין יעל (אדלשטיין תשנ״ד:118–119) וברמת רחל (Ciasca 1962).

מועד הקמתה של הווילה נקבע על פי סגנונם של רצפת הפסיפס ושל ציורי הקיר במבנה, המתאים לזה של וילות שהוקמו בחלקה המזרחי של הקיסרות הרומית בשלהי המאה הב׳ ובראשית המאה הג׳ לסה״נ (ר׳ טלגם, כרך זה; Rozenberg, this volume). אולם, מבנים מטיפוס זה בארץ, ומיוחד בירושלים — כמו בעין יעל (Roussin 1995) וברמת רחל (Aharoni 1962; 1964) — מתוארכים למחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ בלבד. לפיכך, יש להניח כי הווילה הוקמה אף היא במחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ, אם כי אין לשלול את האפשרות שהוקמה בשלהי המאה הב׳ לסה״נ.

אין בממצא הקרמי כדי לסייע בקביעת מועד הקמתה של הווילה. כאמור, שברי כלי החרס שנמצאו במילוי עפר 1052, שהיה חתום מתחת לרצפת המבנה, קדומים לתקופה הרומית. גם הממצא הקרמי שנתגלה במילוי עפר (L1037), שראשו נחשף בקרקעית התעלה שכרה הכלי המכני, במפלס הנמוך מהמשכה המשוער של רצפת הפסיפס בחדר 1033, אין בו כדי ללמד על זמנו של המבנה. הסיבה לכך היא כי אי אפשר לקבוע אם הרצפה החסרה בתעלה נפגעה במהלך עבודות בעת המודרנית או שחלק זה של המבנה נפגע כבר בעבר, בעת שהוקם במקום בית יוצר לכלי חרס והותקן כבשן היוצרים שנחשף בשכבה I. אם אכן נותרה רצפת הפסיפס בשלמותה עד שנפגעה בעת כריית התעלה, הרי שמילוי 1037 ומכלול כלי החרס שנתגלה בו (איור 1:25, 5–7, 8) משקפים את המועד שלאחריו הוקמה הווילה. אולם, אם אזור זה נפגע כבר בעת העתיקה, הרי שמכלול זה משקף את מועד פעילות הכבשן, כפי שרומז מכסה קנקן (איור 8:25) מטיפוס שיוצר בוודאות בבית היוצר במקום, שזמנו ככל הנראה המאה הד׳ לסה״נ.

תוצאות החפירה אף אינן מאפשרות לתארך במדויק את המועד שהווילה יצאה בו מכלל שימוש או לקבוע כיצד אירע הדבר. יש בתוספת הבנייה בחדר הדרומי, לצד עדות אפשרית להרמת הרצפה בחדר הצפוני, כדי ללמד כי המבנה היה בשימוש במשך כמה עשרות שנים. כלי החרס הקשורים למבנה — מהצטברות 1031 (איור 13), שנחה על רצפת הפסיפס ומשקפת את השימוש המאוחר ביותר ברצפה זו, ומשכבת החורבן בחדר הצפוני (L1028, L1032; איור 14) — מתוארכים למאות הב׳–הד׳ לסה״נ. ייתכן, אמנם, שאל תוך מכלולים אלה חדרו שברי כלי חרס ממכלול בית היוצר (למשל, מכסה הקנקן באיור 14:13 — טיפוס

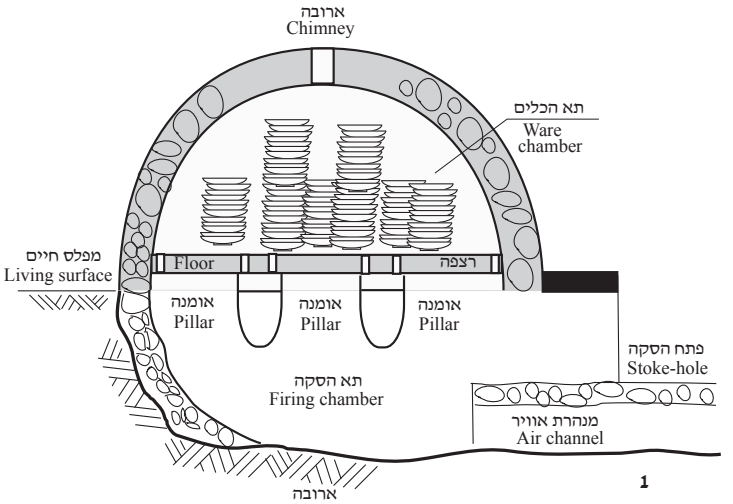

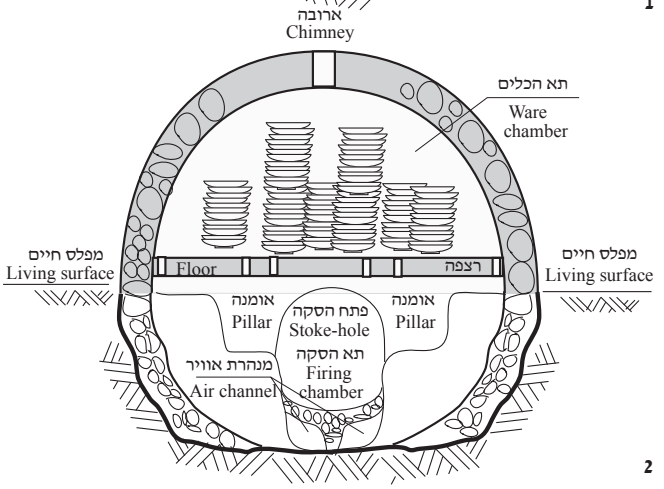

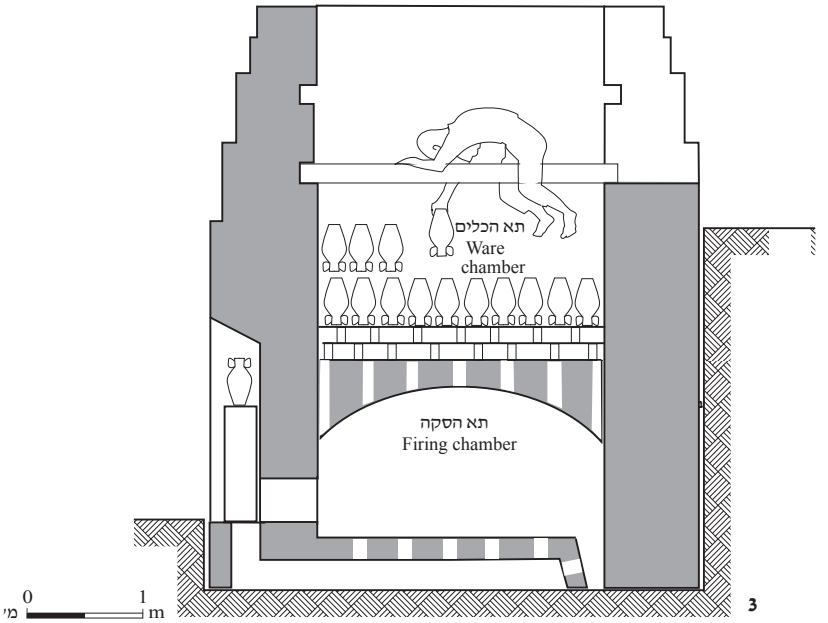

איור 8. (1, 2) הכבשן בשכבה I — חתכים סכמתיים (הצעת שחזור וציור: יהושע דריי);
(3) כבשן מסורתי לצריפת כלי חרס ובו מנהרת יניקה לאוויר (על פי Hampe and Winter 1965:110, Abb. 105).

איור 9. הכבשן, מבט לדרום (ריבוע F10); במרכז — מנהרת אוויר (L1026); מעליה — רצפת תא ההסקה (L1060) ומילוי שהושלך לתא ההסקה משפסק לשמש (L1019, L1029).

שיוצר במקום), אך דומה שאפשר לקבוע בזהירות כי הווילה חרבה במועד כלשהו בשלהי המאה הג׳ או במהלך המאה הד׳ לסה״נ. המפולת והאפר שנתגלו בחדר הצפוני מלמדים כנראה כי היא נהרסה באירוע אחד שלאחריו לא שוקמה עוד; לא נמצאה עדות לחורבן דומה בחדר הדרומי. מכל מקום, זמן קצר לאחר שפסק השימוש בווילה הותקן מעליה בית יוצר לכלי חרס.

שכבה I (התקופה הרומית המאוחרת – ראשית התקופה הביזנטית)

בשכבה זו נחשף חלק מבית יוצר (תכנית 1): תא הסקה של כבשן כלי חרס, המוקף בשכבה עשירה מאוד של שברי כלי חרס, ובהם פסולת ייצור — שברי כלים שנפגמו בתהליך הצריפה והושלכו לערמת אשפה. מדרום לכבשן נחשף קטע מקיר שבנייתו מרושלת (W15; 6 מ׳ אורך, 0.85 מ׳ גובה השתמרות); אפשר שקיר זה ציין את גבול בית היוצר. חלקו הדרומי של הכבשן הוסר בעת כריית התעלה על־ידי הכלי המכני, אך למרות זאת מצב ההשתמרות של חלקו התחתון של תא ההסקה היה טוב למדי, ואפשר לשחזר את הכבשן כולו (איור 8:1, 2). זהו כבשן השייך לטיפוס ׳המשב העולה׳ (updraft kiln), המאפשר לאוויר החם לעלות מתא ההסקה אל תא הכלים (באומגרטן תשס״ב:45, 48, הערה 10).

לכבשן מתאר סגלגל, וצירו הכללי צפון–דרום. תא ההסקה (מידות פנימיות: 3.3 מ׳ אורך, 1 מ׳ רוחב מרבי; איור 9) הוא בור שנכרה ממפלס פני השטח בעת התקנתו (641.36 מ׳ מעל פני הים) לעומק של כמטר אחד, עד הסלע. תא ההסקה דופן בשני קירות מעטפת (W30, W31; 0.3–0.4 מ׳ עובי כל קיר) הבנויים מאבני שדה בגודל קטן ובינוני שלוכדו בטין. ראשו של הקיר החיצוני (W30) גבוה בכ־0.2 מ׳ מראש הקיר הפנימי (W31; 641.17 מ׳ מעל פני הים). מפניו של קיר 31 בלטו אל חלל התא אומנות רבועות (P1–P6; כ־0.35 × 0.35 מ׳, 1 מ׳ גובה מרבי), המרוחקות 0.15 מ׳ זו מזו. האומנות סודרו בזוגות — אומנה מול אומנה (איורים 10, 11). מן האומנות שרדו ארבע לאורך הדופן המזרחית (P1–P4) ושתיים לאורך הדופן המערבית (P5, P6). זוג האומנות הצפוני (P1 ממזרח, P5 ממערב) נשמר בגובה קירות תא ההסקה, ואילו שאר האומנות נשמרו לגובה נמוך יותר. דומה כי כל זוג אומנות נשא קשת נמוכה, והקשתות נשאו את רצפת תא הכלים; הקשתות ורצפת תא הכלים לא נשמרו. הפן הפנימי של קיר 31 ושל האומנות שבלטו ממנו צופו בשכבה עשויה טין ולבנים, שפניה לובנו באש; הציפוי נועד להגן על קירות המעטפת מפני האש. רוחבו הכולל של קיר הכבשן בצדו המזרחי — קירות המעטפת, האומנות וציפוי הטין והלבנים — 1.5–2.0 מ׳. דומה כי היה זה גם רוחבו במערב, שם נחשף הקיר רק בחלקו, שכן רובו נמשך מתחת למחיצה. בצפון נשמר רק ראשו של קיר 30 (כ־0.3 מ׳), ללא עיבוי פנימי, ובדרום שולב בקיר פתח דמוי מסדרון צר, שהוליך צפונה,

איור 10. תא ההסקה בכבשן בין אומנות P1 ו־P5, מבט לצפון.

איור 11. אומנות P1–P4 לאורך הדופן המזרחית של הכבשן, מבט למזרח.

אל תא ההסקה (L1070; 0.6 מ׳ אורך, 0.65 מ׳ רוחב; איור 10). המזוזות משני עברי הפתח השתמרו בחלקן.

לאורך קרקעית תא ההסקה נחצבה תעלה (L1026; 0.4–0.5 מ׳ עומק; תכנית 1: חתך 2–2; ר׳ איורים 8–10), שנחתמה ברצפת תא ההסקה (L1060), כך שנוצרה מנהרת יניקה לאוויר שאפשרה הזנה רציפה של אוויר הדרוש לבערה, גם כשפתח ההסקה היה סגור (לדגם כבשן לצריפת כלי חרס הכולל מנהרת אוורור שכזו, ר׳ איור 8:3).

רצפת תא ההסקה (L1060) עשויה שכבת טין קעורה ונוקשה, לבנה בחלקה העליון ואפורה בחלקה התחתון; הרצפה זוהתה בבירור בחתך (תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2; איור 9). הצבע הלבן בחלקה העליון של הרצפה התקבל מן החשיפה לחום הגבוה ששרר בכבשן. רצפת תא ההסקה נתמכה בגוש טין שהונח במנהרת היניקה ושימש מעין רגל שנשאה את הרצפה שמעליה במבנה דמוי האות T (תכנית 1: חתך 1–1; איור 8:2).

תא ההסקה נמצא מלא בעפר אדום מעורב באפר ובכלי חרס. בחפירה הופרד חלקו התחתון של המילוי (L1029), אשר נח על הרצפה, מחלקו העליון (L1019). מילוי זה נחתם בשכבת עפר שהכילה שברים של לבנים צרופות ואבנים במפולת (L1006A; סלים 1067, 1069–1071; 0.4–0.5 מ׳ עובי). מפלסה של שכבה זו (641.15–641.60 מ׳ מעל פני הים), גבוה מעט ממפלס ראשי הקירות של הכבשן, ודומה על כן כי נוצרה משרידיהם של רצפת תא הכלים והקשתות שנשאו אותה. מעליה היה רובד של עפר אדום, נקי כמעט לחלוטין מחרסים. מצפון לכבשן נשמר קטע קטן ממפלס של אבנים שטוחות, משוקעות בחומר אדום, ככל הנראה מפלס חיים סביב הכבשן (L1007). ממזרח לכבשן וממערב לו השתרעה שכבת עפר עשירה בשברי כלי חרס (ממזרח — L1006B, L1017, סלים 10022, 10026–10028, 10034–10036, 10041; ממערב — L1005, L1014, L1051; 0.3 מ׳ עובי ממוצע). בשל הכמות הרבה של שברי כלי חרס בשכבת העפר המקיפה את הכבשן, ומאחר שהיו בה שברים מעוותים (spoilers) אחדים האופייניים לכבשני יוצר (ר׳ איור 15:2; השאר היו שברים קטנים), זוהתה השכבה כערמת פסולת שהצטברה סביב הכבשן בעת שהיה בשימוש.

בתוך תא ההסקה נתגלו כלי חרס שלמים ושבורים; כל הממצא שנתגלה בתוך תא ההסקה נאסף, ומרביתו מוצגת להלן (איורים 15–18). ברי שהכלים הללו נפלו או הושלכו לתא ההסקה לאחר שרצפת תא הכלים התמוטטה. עם זאת, שני טיפוסי כלים, טסים ומכסי קנקנים, נמצאו בכמות רבה יותר משאר טיפוסי הכלים ובמצב שלם יותר — רובם היו שלמים או כמעט שלמים — ולפיכך נראה שהם יוצרו בבית היוצר באתר. אפשר שכמה מהם נותרו על רצפת תא הכלים בתום הצריפה האחרונה בכבשן ונפלו לתוך תא ההסקה עם קריסתה של רצפת תא הכלים (L1029; איורים 16:1–4; 17:1, 2, 4–7, 9).[5] ואכן, מבדיקה פטרוגרפית שנערכה על מדגם מתוך הטסים ומכסי הקנקנים (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1:2–4) עולה כי הרכב הטין שלהם זהה, ועיקרו חוואר מוצא מקומי. ממצא זה מחזק את המסקנה כי כלים אלה הוכנו בבית היוצר שפעל באתר. כן נבדק שבר של מכסה קנקן מן הרובע היהודי, הזהה בצורתו ובמראה הטין שלו לאלה שנתגלו בכבשן. התברר כי הרכב הטין בו זהה לזה של הכלים מן האתר, ועל כן דומה כי אף הוא יוצר בבית היוצר באתר (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1:10).

לצד הטסים ומכסי הקנקנים נתגלו בתוך תא ההסקה שברים של מגוון כלי חרס. אלה כוללים שברים גדולים למדי של קערות הנושאות עיטור מקדה (איור 15:1–4), אגנים שלהם שפת מדף נטויה (איור 15:5, 6), אגנים ששפתם קשותה (איור 15:7–9), סירי בישול (איור 16:5, 6), קנקנים (איור 16:7–12), פכים (איור 16:13–19), שברים אחדים של נרות שגופם סגלגל ועין הנר בהם גדולה (איור 18:3), וכן רעפים, חלקם מטויחים (איור 18:4, 5), ואריחים/לבנים (איור 18:6, 7). מגוון טיפוסי הכלים ומצב השתמרותם מרמזים כי תא ההסקה של הכבשן הוסב לשמש מקום להשלכת פסולת, ככל הנראה לאחר שרצפת תא הכלים קרסה. בחינה בעין של הכלים, ובדיקה פטרוגרפית של חלקם (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1:1, 5–8), העלו שכולם עשויים מטין שמקורו בתצורת מוצא. לפיכך נראה, שהם יוצרו בבית היוצר באתר והושלכו אל הכבשן כפסולת בית יוצר.

בערמת הפסולת שנחשפה סביב הכבשן נמצאה כמות רבה מאוד של שברי כלי חרס. בשל כך נאספו מתוך שכבה זו רק שברי גוף גדולים ואינדיקטיביים: שברי שפות, ידיות ובסיסים, שברי גוף מעוטרים או שברים של כלים ייחודיים. אלה כללו מספר רב למדי של קערות (איור 19), אגנים (איורים 20, 21), טסים (איור 22:1–3), כלי בישול (איור 22:4–8), קנקנים (איור 23), פכים (איור 24:1–8), מכסה וכנים (איור 24:9–16). כן נתגלו בערמת הפסולת עשרות שברים של רעפים, חלקם מטויחים (איור 24:17, 18), וכן לבנה עגולה (איור 24:19) וצינור

אוויר חם (*tubulus*) ששימשו בבית מרחץ (איור 20:24).

נראה שמקורם של שברי הכלים והפריטים האחרים שהושלכו אל תוך הכבשן לאחר שיצא מכלל שימוש ולערמת הפסולת שהקיפה אותו היה בפסולת מכבשנים סמוכים, שלא נחשפו. אפשר גם כי הובאו משרידי הווילה הרומית (שכבה II), שנוקו או פונו בעת התקנת כבשנים נוספים בבית היוצר. סביר להניח כי זהו מקורם של חלק מהרעפים, ובעיקר אלה המטויחים, וכן של הלבנה העגולה וצינור האוויר החם. אולם, נראה כי רעפים היו גם אחד התוצרים של בית היוצר, שכן רבים מן השברים שנמצאו היו פגומים ומפוצלים. בדיקה פטרוגרפית של רעף אחד (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 9:1) מלמדת כי הוא עשוי מטין שמקורו בחוואר מוצא, וסביר להניח כי יוצר במקום.

בחפירה לא נמצאו כלל אריחים הנושאים טביעות חותם של הלגיון העשירי, האופייניים לאתרים מן המאות הב׳–הד׳ לסה״נ בירושלים ובסביבתה (בר״ג תשכ״ז), למשל הרובע היהודי (Geva 2003), העופל (אדלר תשס״א), בית היוצר בבנייני האומה (אבי־יונה תש״י; Avi-Yonah 1968; Arubas and Goldfus 1995), רמת רחל (Aharoni 1962:69–72; 1964:16, 40, 121), עין יעל (אדלשטיין תשנ״ד) וחניון גבעתי (בן עמי וצ׳חנובץ 2010). יש בכך כדי לרמוז כי בית היוצר באתר לא היה קשור בפעילותו של הלגיון העשירי, וכי היה בשימוש לאחר שהלגיון העשירי עזב את ירושלים בשליש האחרון של המאה הג׳ לסה״נ (אבי־יונה תשי״ט; צפריר תשמ״ב:366–368). זמנם של כלי החרס שנתגלו במכלולי בית היוצר — בין שלהי המאה הג׳ לראשית המאה הה׳ לסה״נ — אכן מאוחר לתקופת שהותו של הלגיון בירושלים ומאשש מסקנה זו. חמישה מן המטבעות, שנלקטו כולם בתום החפירה, מיוחסים לתקופה זו: הם נטבעו במהלך שני השלישים האחרונים של המאה הד׳ או בראשית המאה הה׳ לסה״נ לכל המאוחר (335–408 לסה״נ; ר׳ Ariel, this volume: Nos. 5–9). נתונים אלה מלמדים כי הכבשן פעל כנראה במאה הד׳ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ, אף כי שטחה המצומצם של החפירה אינו מאפשר לקבוע את זמנו בוודאות.

הכבשן וכן שכבת הפסולת נחשפו סנטימטרים ספורים מתחת לפני השטח, ולא נמצאו עדויות לסחיפה של שכבות נוספות. לפיכך, יש להסיק כי בית היוצר היה השלב המאוחר ביותר של פעילות אנושית באתר, וכי לאחר שיצא מכלל שימוש לא נערכה בתחומו פעילות בהיקף משמעותי.

ממצא כלי החרס

מרבית כלי החרס שנתגלו באתר שייכים לשכבה I, שבה נתגלה בית יוצר לכלי חרס מהתקופה הרומית המאוחרת וראשית התקופה הביזנטית (שלהי המאה הד׳ – המאה ה׳ לסה״נ). מקצתם מיוחסים לשכבה II, שנחשפה בה וילה רומית (שלהי המאה הב׳ או ראשית המאה הג׳ עד שלהי המאה הג׳ או המאה הד׳ לסה״נ). שברים ספורים יוחסו לשכבה III, אך אין זה מכלול הומוגני הקשור בוודאות לשרידי הקירות בשכבה זו. כלי החרס מוצגים להלן על פי מכלולים.

משכבה III מוצגים שלושה שברי כלים: קנקן פערור מהשלב האחרון של תקופת הברזל (המאות הז׳–הו׳ לפסה״נ; איור 1:12) ושני סירי בישול משלהי התקופה ההלניסטית – ראשית התקופה הרומית (איור 2:12, 3). הקנקן וסיר בישול מס׳ 2 נמצאו במילוי 1047, ממערב לקיר 53, לצד שברי כלי חרס קטנים מאוד מתקופת הברונזה התיכונה (לא צוירו); סביר להניח שמקורם של שברי כלי החרס מתקופות הברונזה והברזל הוא בסחף מאתרים בני תקופות אלה השוכנים במעלה המדרון הצפוני של נחל רפאים. סיר בישול מס׳ 3 נתגלה במילוי 1052, שנמצא חתום מתחת לרצפת הפסיפס בווילה הרומית. לסירי הבישול צוואר גבוה, זקוף או נוטה מעט חוצה, ושתי ידיות המשוכות מהשפה לכתף. שני הפריטים דומים לסירי בישול מיריחו (טיפוסים J־CP1 ו־J־CP2, בהתאמה) שתוארכו לשלהי התקופה החשמונאית ולראשית התקופה ההרודיאנית (המאה הא׳ לפסה״נ; Bar-Nathan 2002:68, 268–269, Pls. 11:123–130; 12:131).

משכבה II מוצגים שני מכלולים של כלי חרס: הכלים מהצטברות עפר 1031 (איור 13), שנחה על רצפת פסיפס 1033 בחדר הדרומי, המשקפים ככל הנראה את שלב השימוש המאוחר ביותר בווילה הרומית; והכלים שנתגלו בחדר הצפוני (איור 14) — ברצפה 1039, במפולת 1032 ובעדשות האפר (L1028) שנמצאו בינות לאבני המפולת — המשקפים כנראה את מועד חורבנו של המבנה.

משכבה I מוצגים שני מכלולים עיקריים: הממצא מתוך הכבשן (איורים 15–18) ומערמת הפסולת שהצטברה סביבו (L1005, L1006B, L1014, L1051; איורים 19–24). הממצא מתוך הכבשן כולל בעיקר כלים שנתגלו בתוך תא

ההסקה (L1019, L1029). כן צורפו למכלול זה הכלי היחיד שנתגלה במנהרת היניקה מתחת לרצפת תא ההסקה של הכבשן (L1026; איור 2:18) וכלי שנמצא בשכבת המפולת שחתמה את הכבשן (L1006A; איור 1:18) — נר מקורצף שאין ספק כי אינו באתרו, שכן זמנו ימי הבית השני, ומקורו כנראה בסחף ממעלה המדרון או בשכבה III.

נוסף למכלולים אלה, רוכזו באיור 25 כלים ששיוכם הסטרטיגרפי אינו חד־משמעי. קבוצה גדולה של כלים (איור 1:25–5, 7, 8) נמצאה במילוי עפר 1037, שנחשף בקרקעית התעלה שכרה הכלי המכני, בין הכבשן (שכבה I) לבין שרידי הווילה (שכבה II); אי אפשר לקבוע בוודאות לאיזו משתי השכבות יש לייחסו. גם מקורם של הכלים שנאספו בעת ניקוי התעלה שחפר הכלי המכני טרם החפירה (L1001; איור 12:25, 13) עשוי להיות בווילה (שכבה II) או בכבשן (שכבה I). באיור 6:25, 9–11 מוצגים שברי כלי חרס שנלקטו מפני השטח ומתוך ערמות השפכים שערם הכלי המכני טרם החפירה (L1000); ברור כי מקורם בשטח שנכלל אחר כך בריבועים E–F/11.

הדיון שלהלן טיפולוגי ומשותף לכלים שהתגלו בשכבות II ו־I. המכלולים בשתי שכבות אלו לא היו חתומים, וממילא טיפוסי כלים רבים הופיעו הן במכלולי שכבה II הן במכלולי שכבה I, והם מייצגים, כך נראה, את מכלול הכלים הירושלמי שהיה בשימוש במאות הג׳–הה׳ לסה״נ. עם זאת, שלושה טיפוסי כלים יוצאי דופן: הטסים (איורים 7:13–9; 1:16–4; 1:22–3; 5:25, 6), מכסי הקנקנים (איורים 14:13; 17; 9:24), והכנים (איור 10:24–16; 9:25). אלה שייכים ככל הנראה לבית היוצר בלבד; אפשר ששבר המכסה שנתגלה בלוקוס 1031 (שכבה II; איור 14:13), שייך אף הוא לבית היוצר ומעיד על הפרעה.

קערות (איורים 1:13–3, 15; 1:14–4; 1:15–4; 19; 1:25, 2).— נתגלו שישה טיפוסים מובחנים של קערות; בקבוצה שביעית (׳שונות׳) קובצו קערות שלא נמצאו להן הקבלות.

1) קערות בעלות דופן מעוגלת דקה ושפת מדף שטוחה (איורים 1:14–3; 1:19–4). לקערות אלו שפה חלקה או מרוכסת, או שפת מדף קצרה. הן צרופות היטב, ומעוטרות בחיפוי שחור או אדום סמיך מפנים ומחוץ. קערות מטיפוס זה נתגלו בכבשני הלגיון הרומי בבנייני האומה, ותוארכו שם למן שלהי המאה הא׳ עד אמצע המאה הג׳ לסה״נ לכל המאוחר (Magness 2005:73, Fig. 3:9–11). קערה דומה נמצאה סמוך לכבשני הלגיון בגבעת רם (שיח׳ באדר; הרשקוביץ תשמ״ז:316, איור 3:5) ותוארכה שם למאה הב׳ לסה״נ. מטיפוס זה נתגלו באתר שברים ספורים בלבד, כולם בערמת הפסולת. נראה שמקורם בווילה הרומית (שכבה II).

2) קערות מזוות, מעוטרות על פי רוב פנים וחוץ בחיפוי אדום־שחור ובחריתה מתחת לשפה (איור 5:19–9). לקערות מטיפוס זה שפה פשוטה (איור 5:19, 9) או שפה חתוכה אלכסונית (איור 6:19–8), והן מזוות בחלק העליון של הדופן. חלקה העליון של הדופן החיצונית, מתחת לשפה ומעל הזיווי, עוטר בדרך כלל בדגם של חצאי עיגולים שעוצב

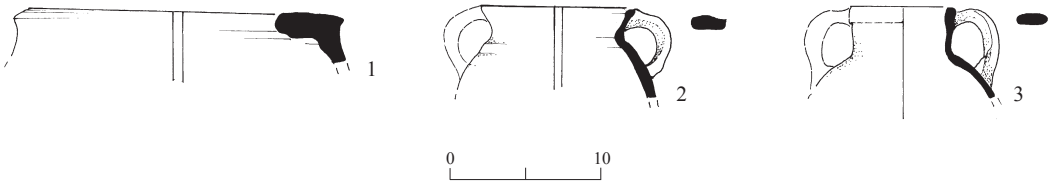

איור 12. ממצא כלי חרס משכבה III.

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	קנקן Jar	1047	20088.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים Orange-brown clay, gray core, numerous white grits
2	סיר בישול Cooking pot	1047	20088.20	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים Pinkish orange clay, white and dark grits
3	סיר בישול Cooking pot	1052	20115.00	טין כתום, גריסים לבנים וכהים Orange clay, white and dark grits

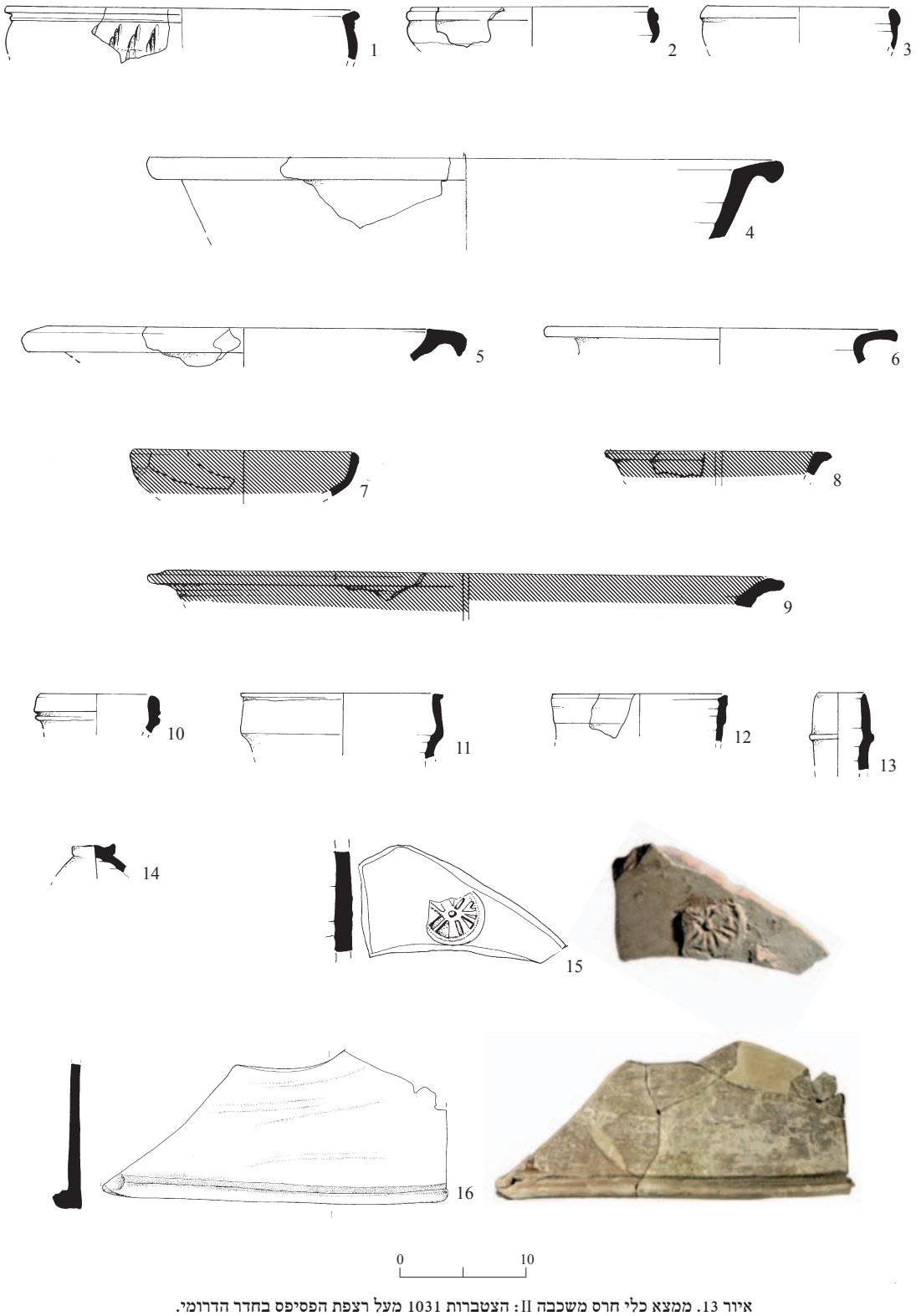

איור 13. ממצא כלי חרס משכבה II: הצטברות 1031 מעל רצפת הפסיפס בחדר הדרומי.

◂ איור 13

מס׳ No.	הכלי Vessel	סל Basket	תיאור Description
1	קערה Bowl	20021.10	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים ובינוניים; חיפוי שחור ועיטור מקדה בחוץ Orange-brown clay, small and medium white grits; black slip with rouletted decoration on ext.
2	קערה Bowl	20032.40	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
3	קערה Bowl	20032.20	טין חום־ורדרד, ליבה חומה, גריסים לבנים Pinkish brown clay, brown core, white grits
4	אגן Basin	20021.11	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
5	אגן Basin	20032.30	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
6	אגן Basin	20038.10	טין אפרפר בחוץ, חום־כתום בפנים, גריסים לבנים רבים Grayish clay ext., orange-brown int., numerous white grits
7	טס Platter	20032.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים; חיפוי חום־אדום בפנים ובחוץ Pinkish orange clay, white grits; red-brown slip on int. and ext.
8	טס Platter	20071.10	טין כתום, גריסים לבנים וכהים; חיפוי חום־אדום בפנים ובחוץ Orange clay, white and dark grits; red-brown slip on int. and ext.
9	טס Platter	20032.50	טין כתום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים וכהים; חיפוי חום־אדום בפנים ובחוץ Pinkish orange clay, grayish core, white and dark grits; red-brown slip on int. and ext.
10	קנקן Jar	20038.50	טין כתום, גריסים לבנים Orange clay, white grits
11	קנקן Jar	20017.10	טין כתום־ורדרד, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים Pinkish orange clay, gray core, a few white grits
12	קנקן/אמפורה Jar/amphora	20038.20	טין כתום, גריסים לבנים Orange clay, white grits
13	פך Jug	20017.20	טין ורדרד־צהבהב, גריסים לבנים וכהים Pinkish yellowish clay, white and dark grits
14	מכסה Lid	20038.60	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
15	קערה? Bowl?	20017.30	טין כתום־ורדרד; עיטור מודבק וטבוע Pinkish orange clay; applied and stamped decoration
16	רעף Roof tile	20036.00	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits

איור 14 ◂

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	קערה Bowl	1028	20054.20	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים Orange-brown clay, small white grits
2	קערה Bowl	1028	20054.40	טין חום־כתום, גריסים רבים Orange-brown clay, numerous grits
3	קערה Bowl	1028	20020.20	טין חום־כתום, ליבה צהבהבה, גריסים בהירים קטנטנים Orange-brown clay, yellowish core, minute light grits
4	קערה Bowl	1028	20031.20	טין חום, גריסים לבנים Brown clay, white grits
5	אגן Basin	1032	20039.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
6	אגן Basin	1028	20020.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
7	אגן Basin	1028	20054.10	טין כתום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים Pinkish orange clay, gray core, small white grits
8	אגן Basin	1032	20013.10	טין חום־כתום־ורדרד, גריסים לבנים; סירוק על השפה Pinkish orange-brown clay, white grits; combing on rim
9	אגן Basin	1028	20031.10	טין חום־כתום, ליבה ורדרדה, גריסים לבנים Orange-brown clay, pinkish core, white grits
10	סיר בישול Cooking pot	1032	20013.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
11	קנקן Jar	1032	20013.20	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים Orange-brown clay, grayish core, white grits
12	קנקן Jar	1028	20054.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים וכהים Orange-brown clay, white and dark grits
13	קנקן Jar	1028	20020.10	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
14	קנקן Jar	1028	20020.40	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
15	קנקן Jar	1039	20117.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים Pinkish orange clay, white grits
16	קנקן Jar	1039	20117.20	טין צהבהב, ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים Yellowish clay, gray core, numerous white grits
17	פך Jug	1032	20039.20	טין חום־כתום, גריסים לבנים רבים Orange-brown clay, numerous white grits

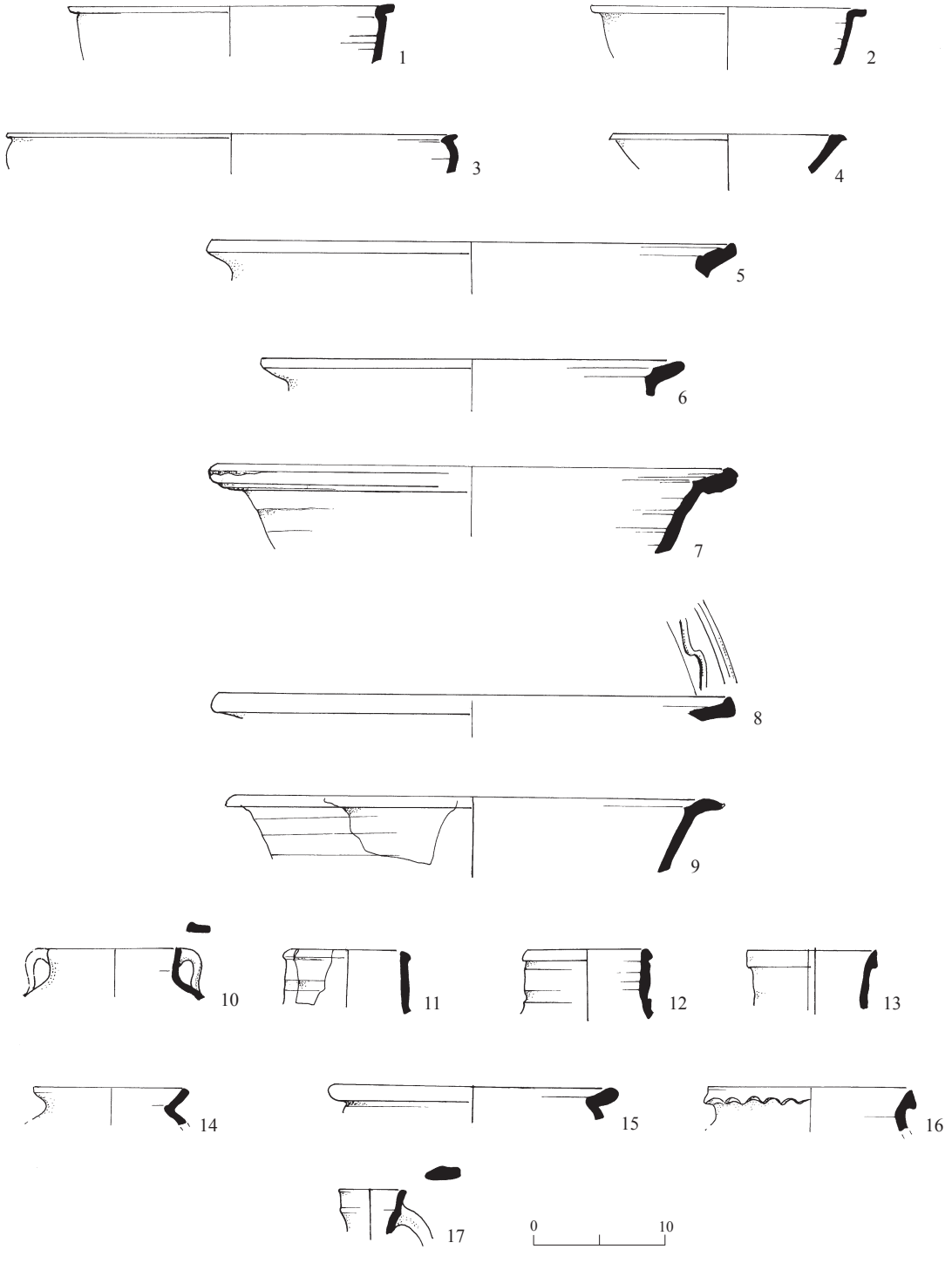

איור 14. ממצא כלי חרס משכבה II: הרצפה (L1039) ושכבת ההרס (L1028, L1032) בחדר הצפוני.

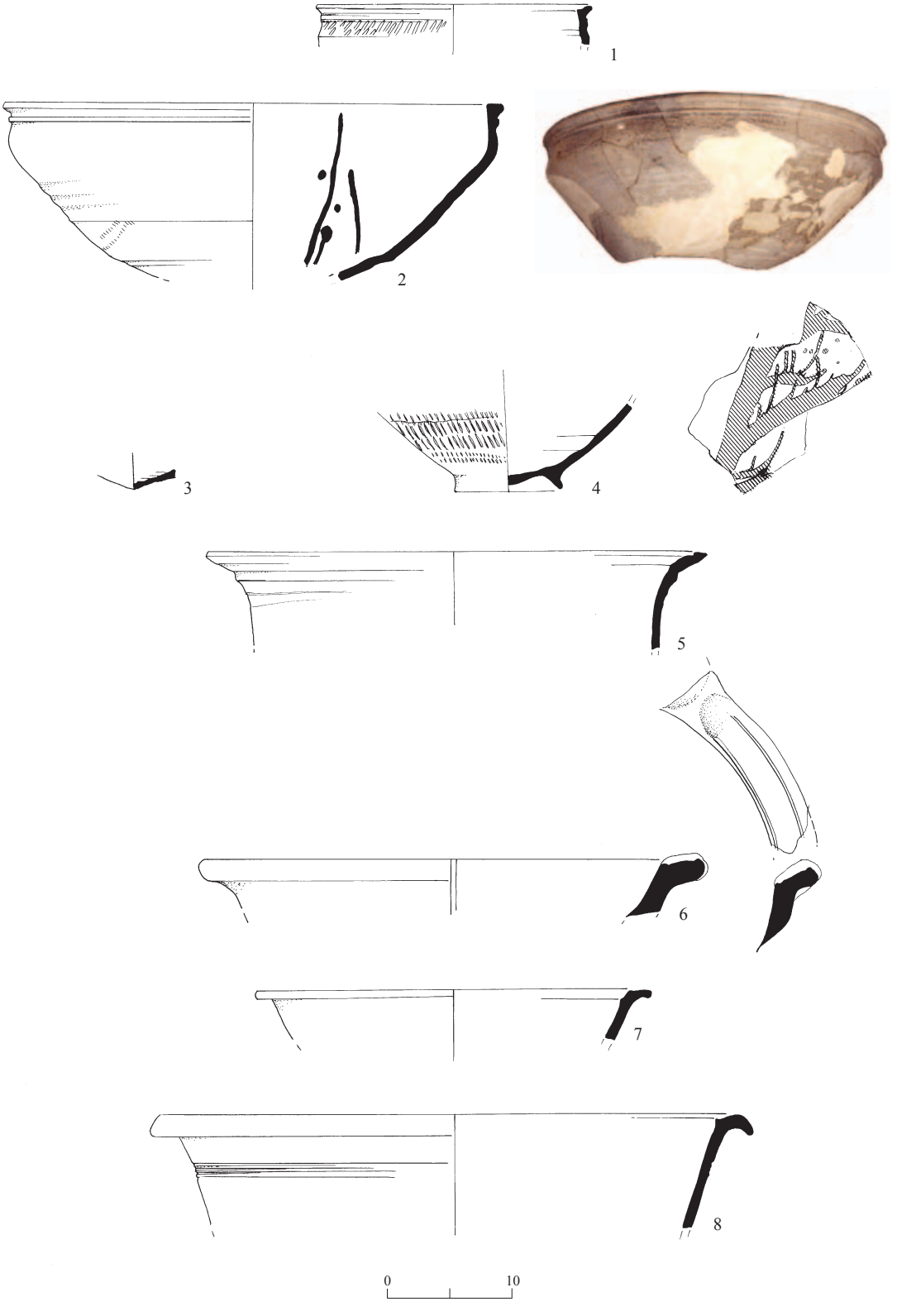

איור 15. ממצא כלי החרס משכבה I: הכבשן (L1019, L1029).

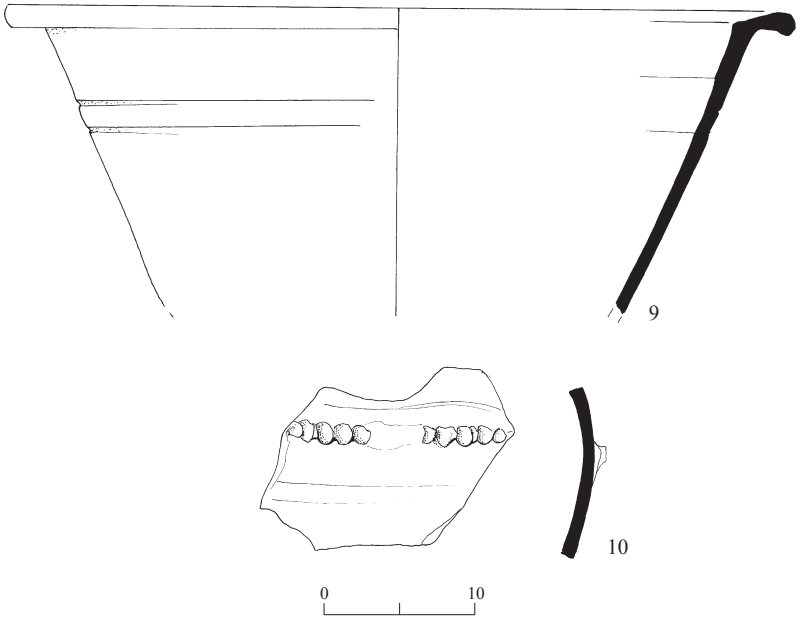

איור 15. (המשך)

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	קערה Bowl	1029	20105.21	טין חום־כתום, גריסים לבנים, צריפה טובה; עיטור מקדה בחוץ; צבע שחור בחוץ, על השפה ועל החלק העליון של הדופן הפנימית; נזילות צבע על החלק התחתון של הדופן הפנימית Orange-brown clay, white grits, well-fired; rouletted decoration on ext.; black paint on ext., rim and upper int.; paint runs on lower int.
2	קערה Bowl	1029	20110.90	טין חום־אפרפר בפנים, חום־אדום בחוץ, גריסים לבנים; שרידי צבע חום־אדום על הדופן החיצונית, על השפה ועל החלק העליון של הדופן הפנימית; נזילות צבע על חלק התחתון של הדופן הפנימית Grayish brown clay int., red-brown ext., white grits; traces of red-brown paint on ext., rim and upper int.; paint runs on lower int.
3	קערה Bowl	1029	10061.00	טין אפרפר בפנים, חום־כתום־ורדרד בחוץ, גריסים לבנים Grayish clay int., pinkish orange-brown ext., white grits
4	קערה Bowl	1029	20044.70	טין חום־כתום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים, צריפה טובה; עיטור מקדה בחוץ; נזילות צבע על חלק התחתון של הדופן הפנימית Pinkish orange-brown clay, grayish core, white grits, well-fired; rouletted decoration on ext.; paint runs on lower int.
5	אגן Basin	1019	10190.13	טין חום־כתום־ורדרד, גריסים לבנים רבים; הדבקות טין בחיבור בין השפה לדופן ועל הפן החיצון של השפה Pinkish orange-brown clay, numerous white grits; applied clay at join between rim and wall and on ext. of rim
6	אגן Basin	1029	20114.20	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים ובינוניים Pinkish brown clay, small and medium white grits
7	אגן Basin	1029	10016.10	טין חום־כתום Orange-brown clay
8	אגן Basin	1029	20023.10	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים קטנים ובינוניים; סירוק אופקי על חלק העליון של הדופן Pinkish brown clay, small and medium white and dark grits; horizontal combing on upper wall
9	אגן Basin	1029	20025.20	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים ובינוניים Pinkish brown clay, small and medium white grits
10	אגן Basin	1019	10190.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנטנים; עיטור חבל Orange-brown clay, gray core, minute white grits; cord decoration

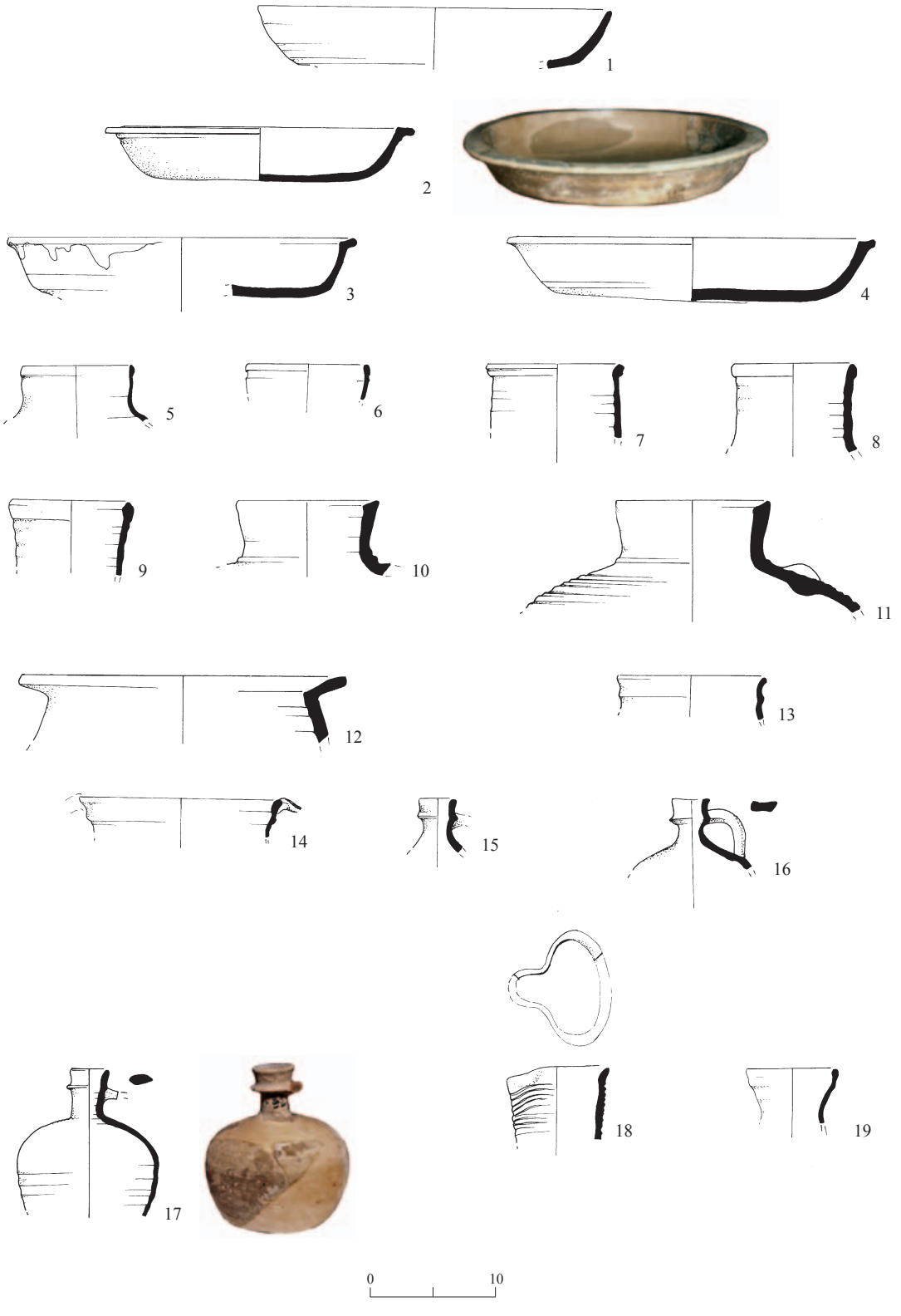

איור 16. ממצא כלי החרס משכבה I: הכבשן (L1019, L1029).

◂ איור 16

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	טס Platter	1029	20105.27	טין חום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים וחצצים לבנים Pinkish brown clay, gray core, white grits and stone inclusions
2	טס Platter	1029	20109.10	טין חום־כתום, גריסים לבנים בגודל בינוני Orange-brown clay, medium white grits
3	טס Platter	1029	20109.90	טין חום־כתום בפנים, צהבהב בחוץ, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים; צבע אדום־שחור בפנים; נזילות צבע על השפה ובחוץ Orange-brown clay int., yellowish ext., grayish core, white grits; red-black paint on int.; paint runs on rim and ext.
4	טס Platter	1029	20105.18	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים Orange-brown clay, small white grits
5	סיר בישול Cooking pot	1029	20044.24	טין חום־ורדרד, ליבה כתומה בהירה, גריסים לבנים קטנים Pinkish brown clay, light orange core, small white grits
6	סיר בישול Cooking pot	1029	20044.14	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים Orange-brown clay, small white grits
7	קנקן Jar	1019	10190.50	טין כתום, גריסים קטנים רבים Orange clay, numerous small grits
8	קנקן Jar	1029	20091.20	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים–בינוניים רבים Orange-brown clay, numerous small–medium white grits
9	קנקן Jar	1029	20044.210	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים רבים Orange-brown clay, numerous small white grits
10	קנקן Jar	1029	20023.60	טין חום־כתום בהיר, ליבה אפרפרה, גריסים וחצצים לבנים קטנים ובינוניים Light orange-brown clay, grayish core, small and medium white grits and stone inclusions
11	קנקן Jar	1029	20110.70	טין כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים–בינוניים רבים Orange clay, grayish core, numerous small–medium white grits
12	קנקן Jar	1019	10190.11	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים–בינוניים רבים; סימני פיח בפנים Orange-brown clay, grayish core, numerous small–medium white grits; traces of soot on int.
13	פך Jug	1029	20106.20	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים רבים, מעט גריסים כהים Pinkish brown clay, numerous small white grits, a few dark grits
14	פך Jug	1029	20105.26	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים רבים, מעט גריסים כהים Pinkish brown clay, numerous small white grits, a few dark grits
15	פך Jug	1029	20044.90	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים Orange-brown clay, small white grits
16	פך Jug	1029	20034.60	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים Pinkish orange clay, white and dark grits
17	פך Jug	1029	20044.00 10102.00	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים; פסים דקים (עיטור?) חרותים סביב החלק התחתון של הגוף Orange-brown clay, grayish core, white grits; thin stripes (decoration?) incised around lower body
18	פך בישול? Cooking jug?	1029	20044.22 20044.20 20044.23	טין חום־ורדרד, גריסים וחצצים לבנים קטנים–בינוניים רבים; צבע שחור בחוץ ועל חלק מן הדופן הפנימית Pinkish brown clay, numerous small–medium white grits and stone inclusions; black paint on ext. and some of int.
19	פך בישול? Cooking jug?	1029	20110.40	טין חום־אפרפר, גריסים לבנים Grayish brown clay, white grits

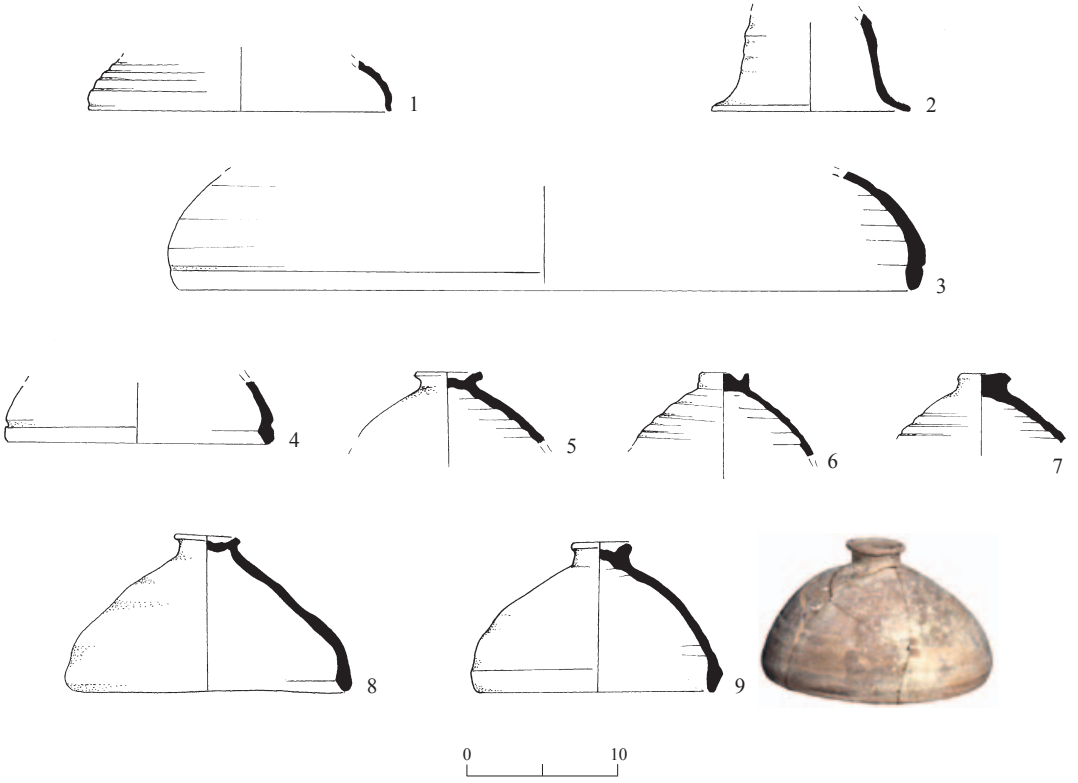

איור 17. מכסים משכבה I: הכבשן (L1019, L1029).

מס׳ No.	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	1029	20023.17 20068.11	טין חום־ורדרד, ליבה בהירה, גריסים לבנים Brown-pinkish clay, light core, white grits
2	1029	20111.60	טין חום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים רבים Pinkish brown clay, grayish core, numerous white grits
3	1019	10192.16	טין חום־ורדרד־אפרפר Grayish pinkish brown clay
4	1029	20025.50	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים Orange-brown clay, grayish core, small and medium white grits
5	1029	20025.30	טין כתום בהיר בחוץ, חום–אדום בפנים, גריסים לבנים רבים Light orange clay ext., red-brown int., numerous white grits
6	1029	20105.90	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים רבים Orange-brown clay, grayish core, numerous small and medium white grits
7	1029	20101.39 20101.38	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה Orange-brown clay, grayish core
8	1019	10166.50	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים וכהים Orange-brown clay, gray core, white and dark grits
9	1029	20110.30	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים Pinkish brown clay, white grits

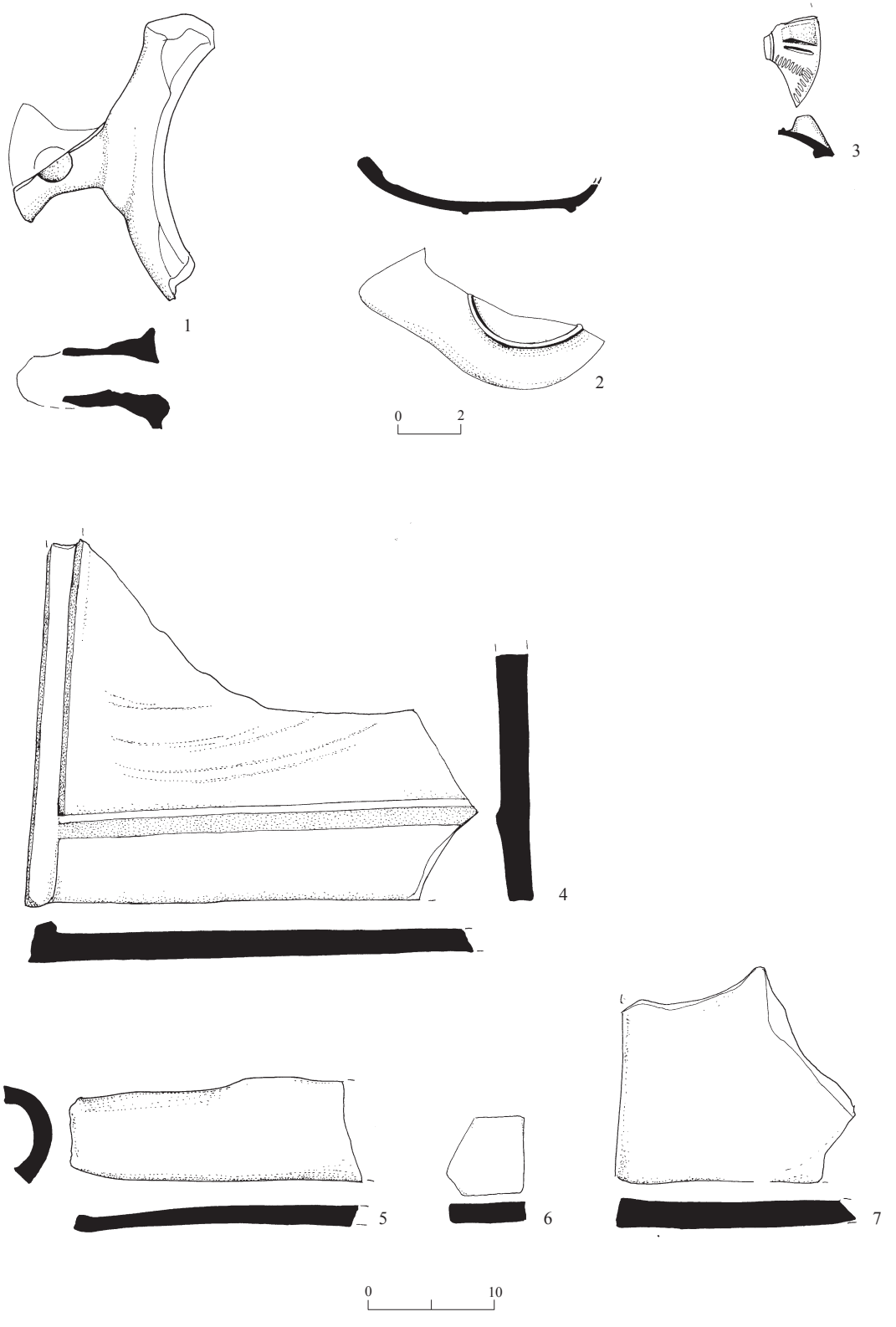

איור 18. ממצא כלי החרס משכבה I: הכבשן (L1006A, L1026, L1029).

איור 18

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	נר Oil lamp	1006A	10073.10	טין חום־כתום, גריסים לבנים; הדבקות טין על גחון החרטום Orange-brown clay, white grits; applied clay to underside of nozzle
2	נר Oil lamp	1026	20004.00	טין חום־כתום, גריסים לבנים וכהים Orange-brown clay, white and dark grits
3	נר Oil lamp	1029	20121.00	טין חום־אפרפר; חיפוי צהבהב Grayish brown clay; yellowish slip
4	רעף Roof tile	1029	20113.00	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים ובינוניים Orange-brown clay, small and medium white grits
5	רעף Roof tile	1029	20025.10	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
6	אריח/לבנה Floor tile/brick	1029	20113.14	טין גס, חום־אדום־אפור, גריסים והרבה חצצים לבנים וכהים Coarse clay, red-brown-gray, white and dark grits and numerous stone inclusions
7	אריח/לבנה Floor tile/brick	1029	20033.00	טין גס כתום, ליבה צהבהבה, חצצים אפורים ולבנים, גריסי חרס, תשלילי חומר אורגני Coarse orange clay, yellowish core, gray and white stone inclusions, pottery grits, negative impressions of organic matter

איור 19

מס׳ No.	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	1014	10090.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים רבים; חיפוי שחור בחוץ, על השפה ועל חלק העליון של הדופן הפנימית; נזילות צבע בפנים Pinkish orange clay, numerous small white grits; black slip on ext., rim, and upper int.; paint runs on int.
2	1014	10138.10	טין חום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים; צבע שחור בחוץ, על השפה ועל החלק העליון של הדופן הפנימית Pinkish brown clay, grayish core, small white grits; black paint on ext., rim, and upper int.
3	1014	10151.10	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה Orange-brown clay, grayish core
4	1014	10093.17	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים ובינוניים; צבע שחור על החלק העליון של הדופן הפנימית, על השפה ועל הדופן החיצונית Orange-brown clay, small and medium white grits; black paint on upper int., rim, and ext.
5	1014	10149.24	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
6	1014	10130.40	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים; צבע אדום בחוץ, צבע שחור על השפה ועל הדופן הפנימית; חצאי עיגולים חרותים על חלק העליון של הדופן החיצונית Orange-brown clay, grayish core, small white grits; red paint on ext., black paint on rim and int.; semicircles incised on upper ext.

איור 19. (המשך)

מס׳ No.	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
7	1014	10117.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים רבים; צבע אדום בפנים ובחוץ; חצאי עיגולים חרותים על החלק העליון של הדופן החיצונית Pinkish orange clay, numerous small white grits; red paint on ext. and int.; incised semicircles on upper ext.
8	1014	10094.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים; צבע אדום בפנים ובחוץ; חצאי עיגולים חרותים על חלק העליון של הדופן החיצונית Orange-brown clay, gray core, white grits; red paint on ext. and int.; incised semicircles on upper ext.
9	1014	10140.16	טין חום־ורדרד־כתום, ליבה אפורה בהירה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים רבים, מעט גריסים כהים; עיטור בהדבקות טין ובחריתה רחבה (גילוף) בדגם גלי Brown pinkish orange clay, light gray core, numerous small and medium grits, a few dark grits; applied clay decoration and broad, incised (carved) wavy design
10	1051	20102.30	טין חום־כתום, גריסים וחצצים לבנים; מדליונים עגולים ובהם טביעות בדגם ראשים בחוץ, מתחת לשפה; שקעים סגלגלים קטנים (טביעות אצבע?) מתחת לשפה על הדופן הפנימית Orange-brown clay, white grits and stone inclusions; round medallions including head-shaped imprints on ext., below rim; small oval depressions (fingerprints?) below rim on int.
11	1005	10037.00	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים בינוניים; צבע שחור־אדום בפנים ובחוץ; מדליונים עגולים מעוצבים ובהם טביעות בדגם פרחים על הדופן החיצונית, מתחת לשפה; טביעת עיגולים (קנה?) על השפה Pinkish orange clay, medium white grits; black-red paint on int. and ext.; round medallion motifs including flower-like impressions on ext., below rim; circular imprints (cane?) on rim
12	1014	10094.20	טין חום־כתום בחוץ, אפרפר־צהבהב בפנים; טביעת מקדה בחוץ; חיפוי חום־אדום בפנים ובחוץ Orange-brown clay ext., grayish yellowish int.; rouletted impression on ext.; red-brown slip on int. and ext.
13	1014	10139.10	טין חום־ורדרד; טביעת מקדה בחוץ Pinkish brown clay; rouletted impression on ext.
14	1014	10182.10	טין חום־כתום, צהבהב בחוץ, גריסים לבנים קטנים רבים Orange-brown clay, yellowish ext., numerous small white grits
15	1014	10138.11	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנטנים; חצצי בזלת (0.7–1.0 ס״מ קוטר) בחלק התחתון של הדופן הפנימית Pinkish orange clay, minute white grits; basalt stone inclusions (0.7–1.0 cm diam.) on lower int.
16	1005	10005.00	טין חום־כתום, גריסים לבנים; הדופן מחוררת בצפיפות Orange-brown clay, white grits; densely perforated wall
17	1005	10023.00	טין חום־כתום, גריסים לבנים; בחוץ מודבקים מעין קשקשים צבועים שחור Orange-brown clay, white grits; on ext. scale-like, black-painted applied clay pieces

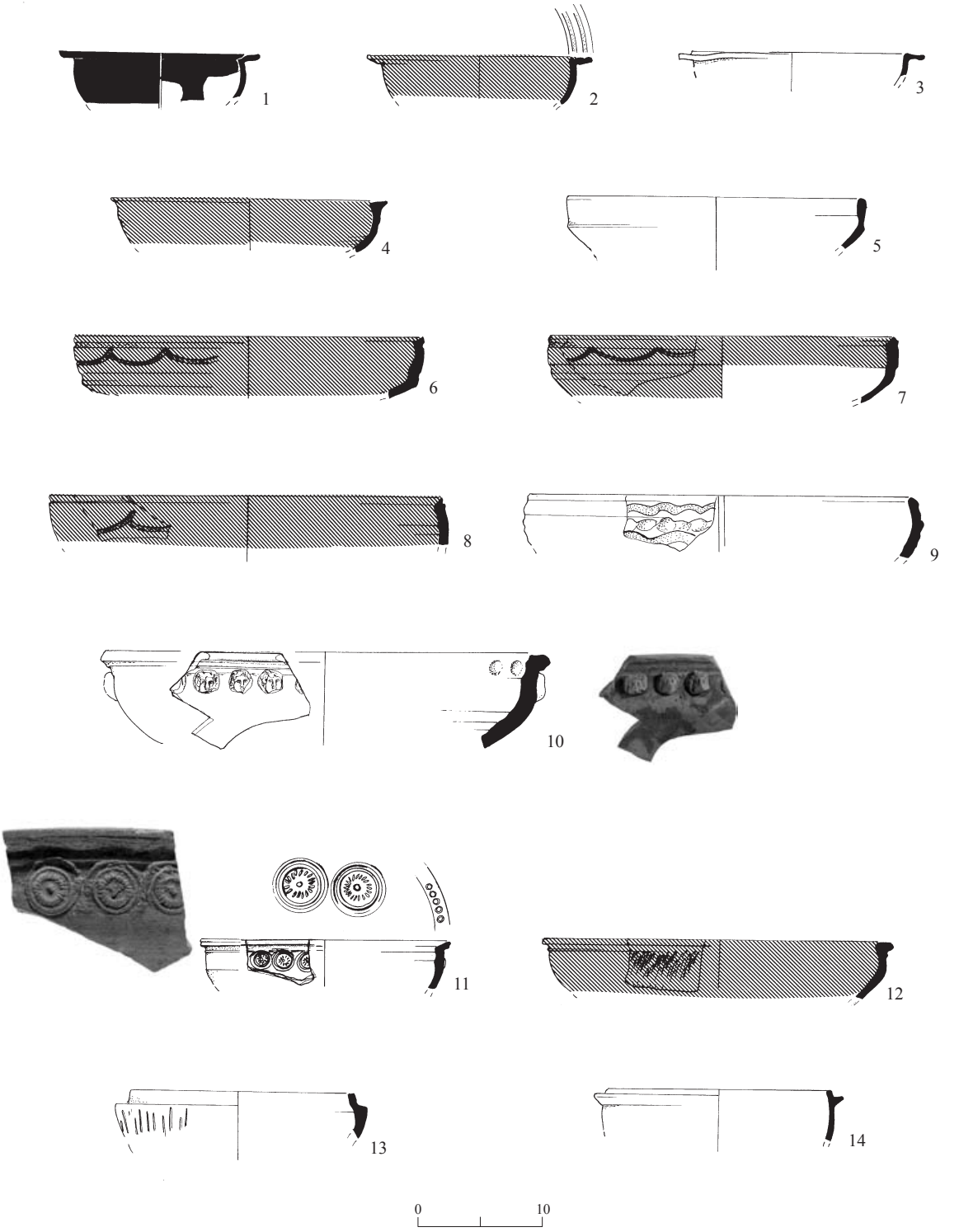

איור 19. קערות משכבה I: ערמת הפסולת (L1005, L1014, L1051).

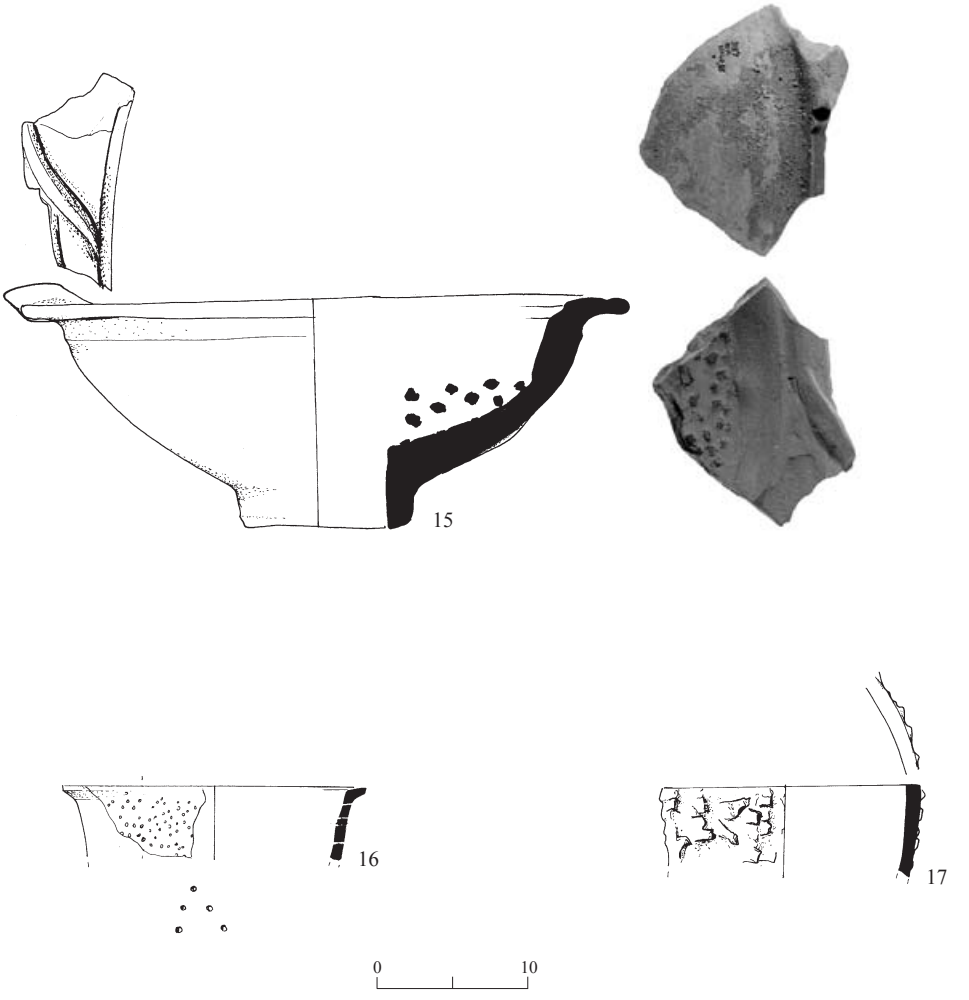

איור 19. (המשך)

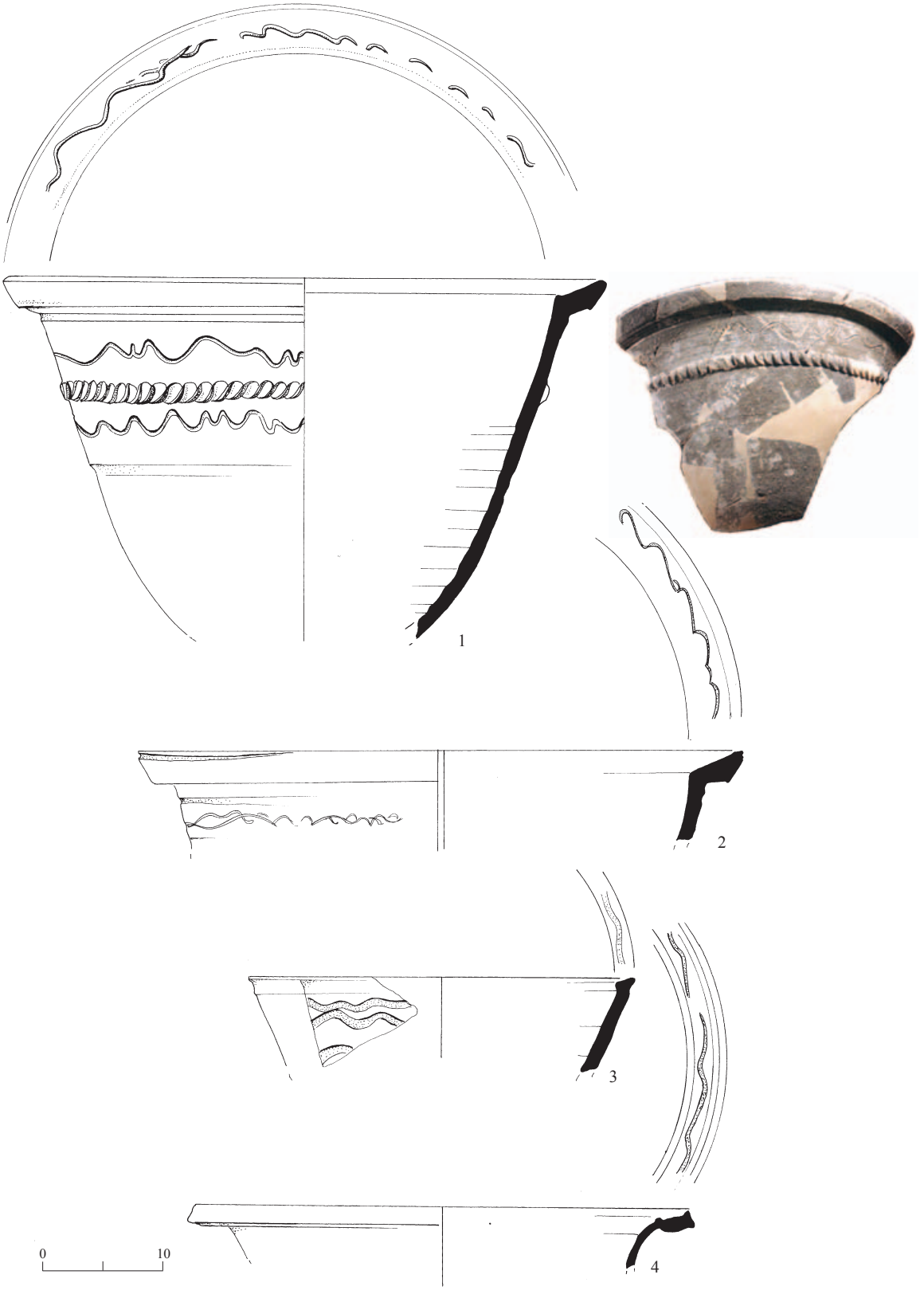

איור 20.אגנים משכבה I: ערמת הפסולת (L1014).

איור 20

מס׳ No.	סל Basket	תיאור Description
1	20040.80	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים; חריתה גלית בחוץ ועל השפה; עיטור חבל מודבק בחוץ Orange-brown clay, grayish core, small and medium white grits; wavy incision on ext. and rim; applied cord decoration on ext.
2	20102.70	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים; חריתה גלית בחוץ ועל השפה Orange-brown clay, grayish core, small and medium white grits; wavy incision on ext. and rim
3	10136.20	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים; חריתה גלית בחוץ ועל השפה Pinkish orange clay, white grits; wavy incision on ext. and rim
4	10105.70	טין כתום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים לבנים; חריתה גלית על השפה Pinkish orange clay, gray core, white grits; wavy incision on rim

איור 21

מס׳ No.	סל Basket	תיאור Description
1	10094.40	טין חום־כתום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים לבנים; חריתה גלית על השפה Pinkish orange-brown clay, gray core, white grits; wavy incision on rim
2	20043.60	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנטנים רבים Orange-brown clay, grayish core, numerous minute white grits
3	10094.60	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים Pinkish orange clay, white grits
4	10105.10	טין חום־כתום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנטנים רבים Pinkish orange-brown clay, grayish core, numerous minute white grits
5	10140.16	טין חום־כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים Pinkish orange-brown clay, small white grits
6	10131.15	טין חום־ורדרד־אפרפר, גריסים לבנים וכהים Grayish pinkish brown clay, white and dark grits
7	10093.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנטנים Pinkish orange clay, minute white grits

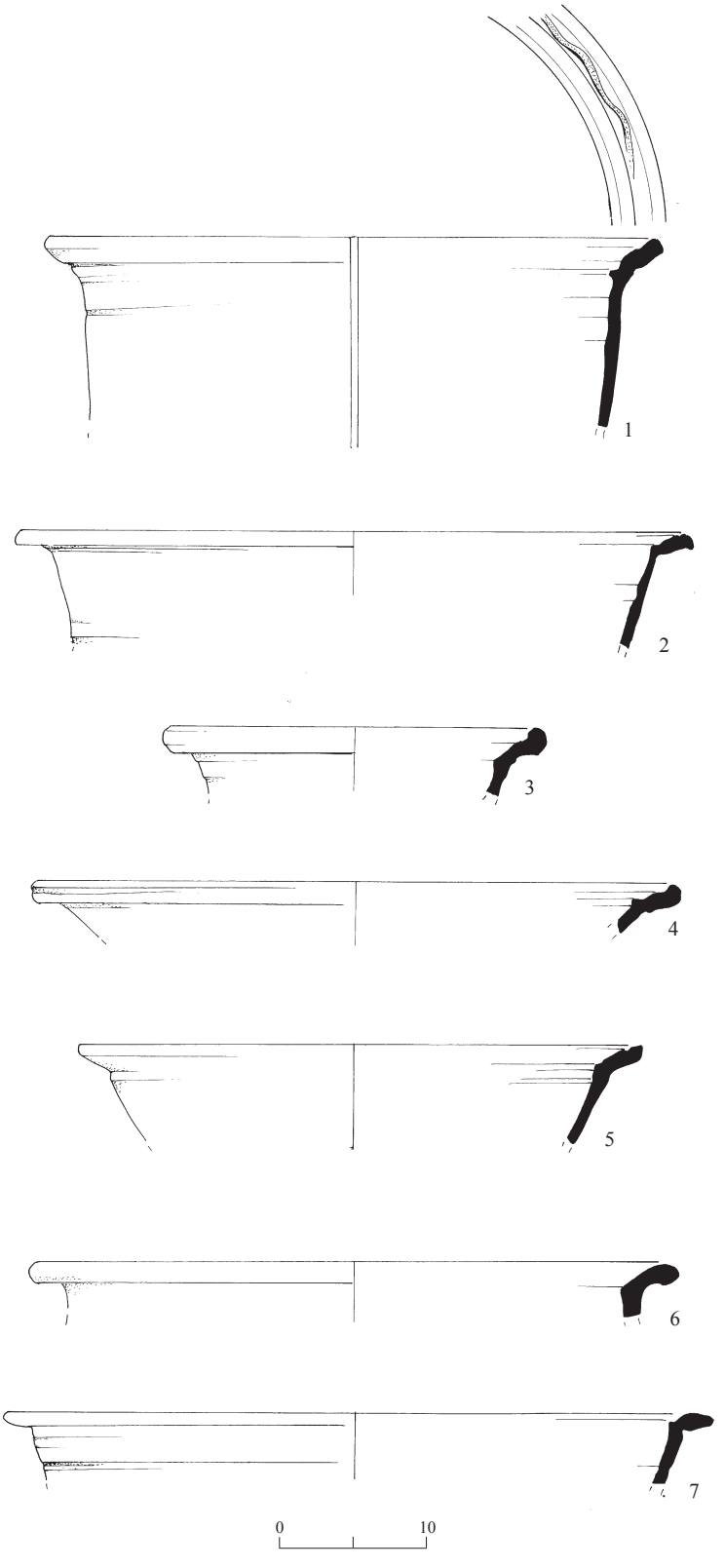

איור 21. אגנים משכבה I: ערמת הפסולת (L1014).

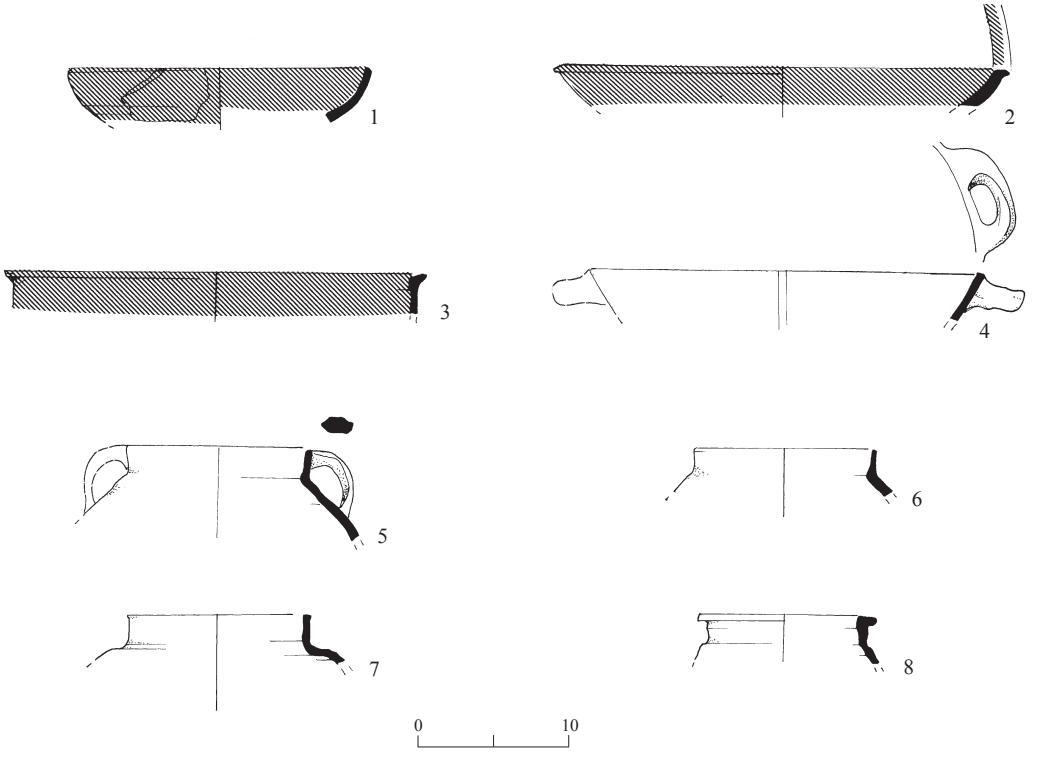

איור 22. ממצא כלי חרס משכבה I: ערמת הפסולת (L1014).

מס׳ No.	הכלי Vessel	סל Basket	תיאור Description
1	טס Platter	20112.00	טין חום־כתום, גריסים לבנים. שרידי צבע חום־אדום בפנים Orange-brown clay, white grits; traces of red-brown paint on int.
2	טס Platter	10131.60	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים וכהים Orange-brown clay, grayish core, white and dark grits
3	טס Platter	20043.50	טין חום־כתום, ליבה שחורה, גריסים לבנים קטנים רבים; צבע שחור בחוץ, על החלק העליון של הדופן הפנימית ועל השפה Orange-brown clay, black core, numerous small white grits; black paint on ext., upper int. and rim
4	קערת בישול Cooking bowl	20010.90	טין חום־אדום, גריסים לבנים בינוניים Red-brown clay, medium white grits
5	סיר בישול Cooking pot	10088.10	טין חום־אפור, ליבה חומה־אדומה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים רבים Gray-brown clay, red-brown core, numerous small and medium white grits
6	סיר בישול Cooking pot	10088.20	טין אפור, ליבה חומה־אדומה, כמות רבה מאוד של גריסים לבנים קטנים ובינוניים Gray clay, red-brown core, large amount of small and medium white grits
7	סיר בישול Cooking pot	10093.40	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים רבים Orange-brown clay, grayish core, numerous small white grits
8	סיר בישול Cooking pot	10093.30	טין אפור, גריסים לבנים קטנטנים רבים Gray clay, numerous minute white grits

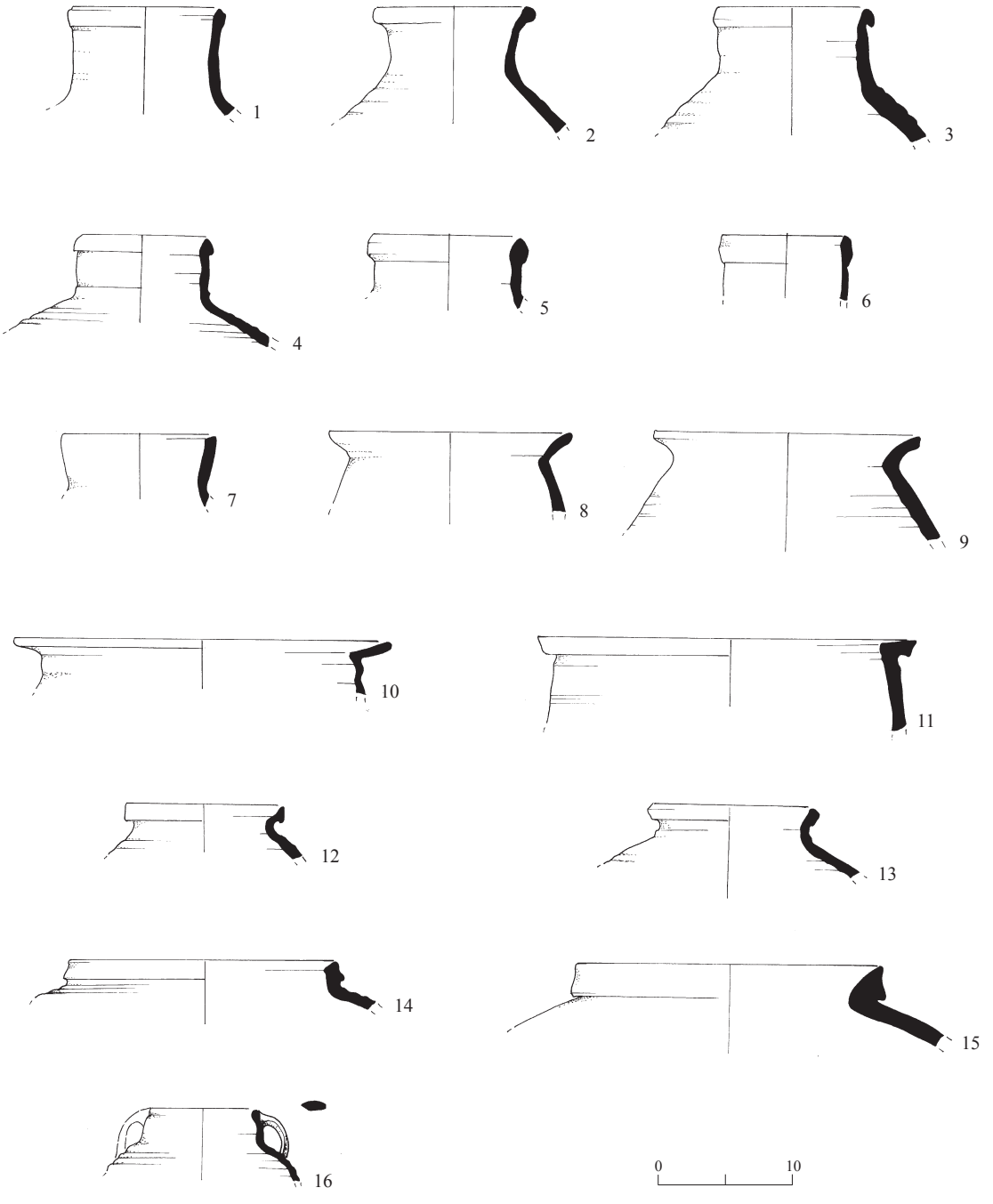

איור 23. ממצא כלי חרס משכבה I: ערמת הפסולת (L1014, L1051).

איור 23

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	קנקן Jar	1014	10149.30	טין חום־כתום, גריסים וחצצים לבנים Orange-brown clay, white grits and stone inclusions
2	קנקן Jar	1014	10138.80	טין חום־כתום, אפור בחוץ, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray ext., white grits
3	קנקן Jar	1014	10133.30	טין חום כתום־ורוד, צהבהב־ורדרד בחוץ, ליבה צהבהבה בהירה Orange-pink-brown clay, yellowish pinkish ext., light yellowish core
4	קנקן Jar	1014	10140.60	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים וכהים קטנים ובינוניים Orange clay, gray core, small and medium white and dark grits
5	קנקן Jar	1014	10110.80	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, גריסים לבנים וכהים Reddish brown clay, gray core, white and dark grits
6	קנקן Jar	1014	10131.80	טין כתום, גריסים לבנים Orange clay, white grits
7	קנקן Jar	1014	10105.20	טין חום־ורדרד, צהבהב בחוץ, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים רבים, מעט גריסים כהים גדולים Pinkish brown clay, yellowish ext., grayish core, numerous small white grits, a few large dark grits
8	קנקן Jar	1014	10133.50	טין חום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים רבים Pinkish brown clay, gray core, numerous small white grits
9	קנקן Jar	1014	10162.00	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים רבים Orange-brown clay, grayish core, numerous white grits
10	קנקן Jar	1014	10140.10	טין חום־כתום Orange-brown clay
11	קנקן Jar	1014	10093.12	טין חום־אדום בפנים, כתום בחוץ, גריסים לבנים וכהים קטנים ובינוניים רבים Red-brown clay int., orange ext., numerous small and medium white and dark grits
12	קנקן Jar	1014	10097.70	טין חום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים רבים Pinkish brown clay, grayish core, numerous white grits
13	קנקן Jar	1014	10135.40	טין חום־כתום, ליבה צהבהבה בהירה, גריסים לבנים קטנטנים Orange-brown clay, light yellowish core, minute white grits
14	קנקן Jar	1051	20102.10	טין כתום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים Pinkish orange clay, grayish core, small and medium white grits
15	קנקן Jar	1014	10133.40	טין חום־ורוד, גריסים וחצצים לבנים רבים Brown-pink clay, numerous white grits and stone inclusions
16	קנקנית Amphoriskos	1014	10154.30	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים רבים; שרידי צבע חום־אדום בחוץ ועל הידית Pinkish orange clay, numerous white grits; traces of red-brown paint on ext. and handle

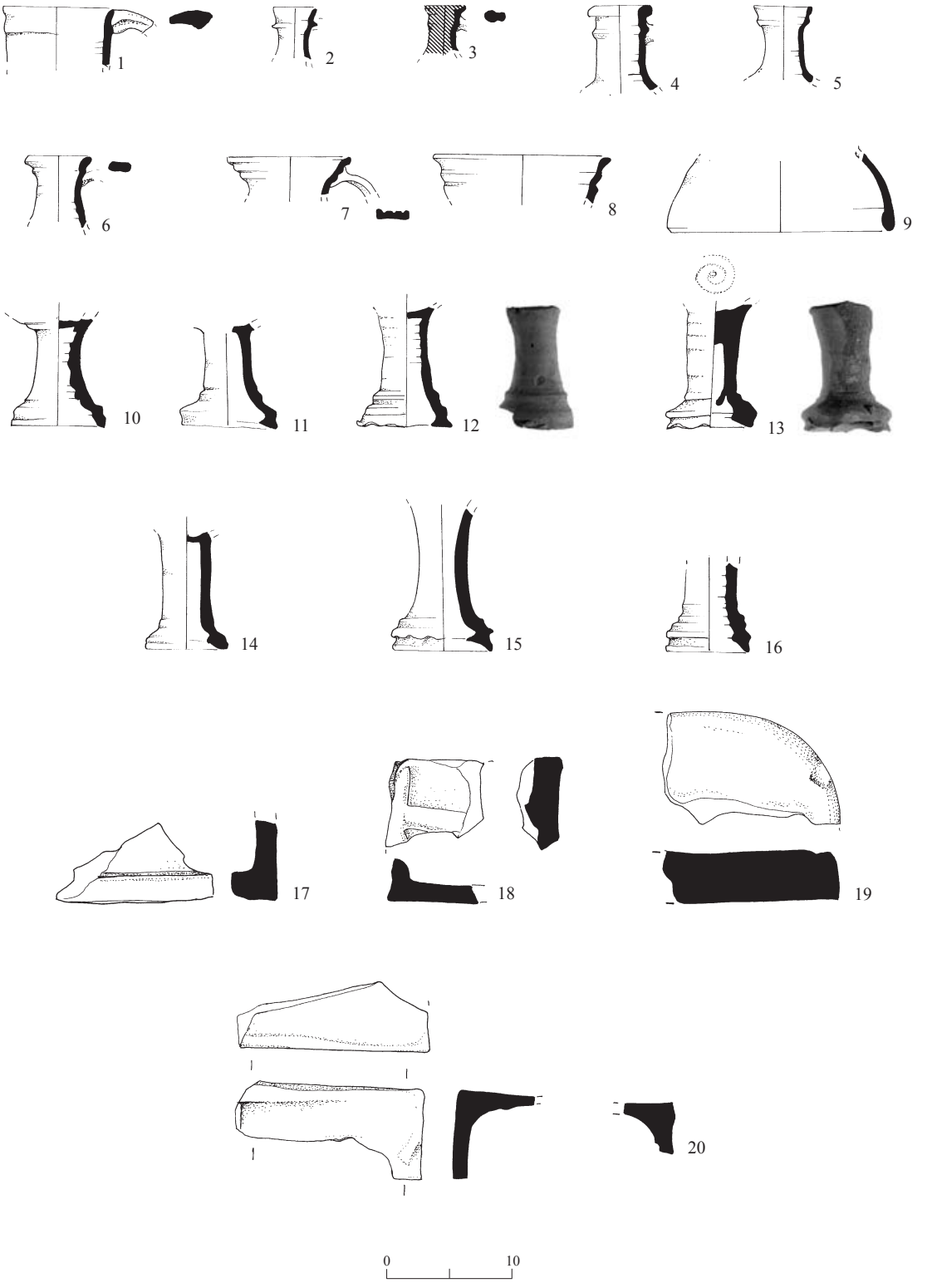

איור 24. פריטי חרס משכבה I: ערמת הפסולת (L1014, L1051).

איור 24

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	פך Jug	1014	10151.00	טין חום־ורדרד, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים קטנים רבים Pinkish brown clay, grayish core, numerous small white grits
2	פך Jug	1014	10105.40	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים Pinkish brown clay, white grits
3	פך Jug	1014	10185.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים רבים; חיפוי אדום Orange-brown clay, numerous white grits; red slip
4	פך Jug	1014	10135.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים Orange-brown clay, white grits
5	פך Jug	1014	10093.11	טין חום־אדום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים–בינוניים Red-brown clay, gray core, small–medium white grits
6	פך Jug	1014	-	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים קטנים רבים Pinkish orange clay, numerous small white and dark grits
7	פך Jug	1014	10153.10	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים Pinkish orange clay, white grits
8	פך Jug	1014	10153.20	טין כתום, גריסים לבנים קטנים Orange clay, small white grits
9	מכסה Lid	1014	10097.12	טין אפור, ליבה חומה־כתומה בהירה, גריסים לבנים וכהים Gray clay, light orange-brown core, white and dark grits
10	כן Stand	1014	10185.20	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
11	כן Stand	1014	10170.00	טין חום־כתום, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים; הדבקות טין על הרגל Orange-brown clay, gray core, a few white grits; applied clay pieces on foot
12	כן Stand	1014	10105.80	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
13	כן Stand	1014	10097.11	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
14	כן Stand	1014	10186.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
15	כן Stand	1014	10186.20	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
16	כן Stand	1051	20102.15	טין חום־ורדרד, ליבה אפורה, גריסים לבנים Pinkish brown clay, gray core, white grits
17	רעף Roof tile	1014	10094.90	טין חום־ורדרד, אפרפר בגחון, גריסים לבנים Pinkish brown clay, grayish underside, white grits
18	רעף Roof tile	1014	10131.10	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים אפורים ולבנים Orange-brown clay, gray core, gray and white grits
19	לבנה Brick	1014	10134.90	טין חום־ורדרד, ליבה שחורה, גריסים לבנים Pinkish brown clay, black core, white grits
20	צינור Pipe	1014	10138.15	טין כתום, גריסים לבנים רבים; שרידי טיח או צבע לבן על הדופן החיצונית Orange clay, numerous white grits; traces of plaster or white paint on ext.

איור 25. ממצא כלי חרס מלוקוסים ללא שיוך סטרטיגרפי ברור.

◂ איור 25

מס׳ No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	תיאור Description
1	קערה Bowl	1037	20064.10	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים; מדליונים טבועים בטביעת ראשים על הדופן החיצונית, מתחת לשפה Orange clay, gray core, white grits; medallions impressed with heads on ext., below rim
2	קערה Bowl	1037	20051.00	טין חום־כתום בפנים, אפרפר בחוץ, גריסים לבנים; עיטור מקדה שחוק בחוץ; חיפוי שחור או אדום כהה בפנים, על השפה ובחוץ Orange-brown clay int., grayish ext., white grits; worn rouletted decoration on ext.; black or dark red slip on int., rim and ext.
3	אגן Basin	1037	20047.10	טין חום־כתום, ליבה ורדרדה, גריסים לבנים וכהים Orange-brown clay, pinkish core, white and dark grits
4	אגן Basin	1037	20047.20	טין ורדרד, גריסים לבנים וכהים Pinkish clay, white and dark grits
5	טס Platter	1037	20047.50	טין חום־כתום־ורדרד, גריסים לבנים; חיפוי חום־אדום בפנים ועל השפה; נזילות צבע בחוץ Pinkish orange-brown clay, white grits; red-brown slip on int. and rim; paint runs on ext.
6	טס Platter	1000	10000.30	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים Orange-brown clay, small white grits
7	פך Jug	1037	20047.40	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים; שרידי צבע חום־אדום Pinkish orange clay, white and dark grits; traces of red-brown paint
8	מכסה Lid	1037	20047.30	טין חום־ורדרד בחוץ, חום־אדום בפנים, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים Pinkish brown clay ext., red-brown int., grayish core, white grits
9	כן Stand	פנ״ש Topsoil		טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים Orange-brown clay, gray core, white grits
10	נר Oil lamp	1000	10000.10	טין חום־כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים; חיפוי שחור בחוץ Orange-brown clay, grayish core, white grits; black slip on ext.
11	נר Oil lamp	1000	10000.20	טין כתום Orange clay
12	תבנית לנר? Oil-lamp mold?	1001	10007.10	טין כתום־ורדרד Pinkish orange clay
13	עששית Lantern	1001	10007.20	טין חום־ורוד בפנים, אפרפר בחוץ, גריסים לבנים רבים Pink-brown clay int., grayish ext., numerous white grits

באמצעות חרט דק (איור 19:6–8) או בעיטור פלסטי גלי ששולבה בו חריתה רחבה והדבקה של טין (איור 19:9); קערה אחת נטולת עיטור (19:5). קערות דומות, אך לא זהות, נתגלו ברמת רחל ותוארכו שם לימי הבית השני (Aharoni 1962: Fig. 20:6; 1964: Fig. 15:5).

3) קערות בעלות שפת מדף קצרה ועיטור של מדליונים בצורת ראשי אדם או פרחים סכמתיים בחלקה העליון של הדופן (איורים 13:15; 19:10, 11; 25:1). קערות מטיפוס זה מתאפיינות בעיטור פלסטי של מדליונים מודבקים המעוצבים בדמות ראשי אדם (דיוניסוס?), בדגמי פרחים או בעיטורים הנדסיים. העיטור באיור 13:15 הוא מדליון המעוצב כפרח סכמתי שהודבק לגוף הכלי. הקערה באיור 19:11 מחופה פנים וחוץ בצבע שחור־אדום ומעוטרת בטביעות קנים על השפה ובמדליונים עגולים המעוצבים כפרחים מתחת לשפה. א׳ טקסל, שדן בקערות דומות שנתגלו מאז שלהי המאה הי״ט בסביבות ירושלים, ייחס אותן לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית הקדומה (Taxel 2007). לרשימה המפורטת

אצלו יש להוסיף גם שברי גוף מעוטרים בראשים ובזיזים בולטים שנתגלו בחפירות העופל, במכלול שתוארך לתקופות הרומית המאוחרת – הביזנטית הקדומה (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ; Peleg-Barkat and Adler 2011:250, Fig. 14.4:1, 2). שבר של קערה דומה, מעוטרת בראשים, שנתגלה בגבעת רם, תוארך על פי המכלול לתקופה הרומית (המאות הא׳–הב׳ לסה״נ; הרשקוביץ תשמ״ז:316, איור 7; Hershkovitz 2009), לדעת טקסל קערות אלו יוצרו בירושלים ובסביבתה משלהי המאה הב׳ או ראשית המאה הג׳ לסה״נ עד המאה הה׳ או ראשית המאה הו׳ לסה״נ (Taxel 2007:184, ור׳ שם הפניות).

4) קערות מזוות בעלות שפה מעובה וקצרה שמתחתיה רכס בולט, המעוטרות בצבע ובעיטור מקדה (איורים 13:1; 15:1–4; 19:12). לקבוצה זו יש לשייך את הקערה באיור 15:2, שהשתמרה כמעט בשלמותה; היא נושאת שרידי צבע על הדופן הפנימית ועל השפה ונזילות צבע על הדופן החיצונית, ללא עיטור מקדה. הקערה עשויה טין מקומי שנסדק במידה רבה במהלך הצריפה, ונראה, על כן, שהושלכה כפסולת ייצור. בסיס הקערה באיור 15:3 השתמר רק בחלקו, אך אפשר לשחזרו כבסיס טבעת נמוך, בדומה לזה שבאיור 15:4. מגנס מכנה קערות אלה Rouletted Bowls Form 1 (Magness 1993:185–187). מאחר שאין הן מופיעות במכלול בית היוצר של הלגיון הרומי בבנייני האומה, שפעל בין השנים 70–200 לסה״נ, ואף לא במצבור אשפה רומי ברחבת הכותל, שתוארך לשנים 75–125 לסה״נ לערך, הציעו מגנס ורוזנטל־הגינבוטום שייצורן של קערות המקדה החל סביב שנת 200, או לכל המוקדם במחצית השנייה של המאה הב׳ לסה״נ (Magness 2005:105; Rosenthal-Heginbottom 2011:223).

קערות המקדה נפוצו במידה רבה בירושלים ובסביבתה, ונתגלו במכלולים רבים שתוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה (המאות הג׳–הה׳ לסה״נ), למשל אלה שנתגלו בחפירות המילטון לאורך החומה הצפונית של העיר העתיקה (וקסלר־בדולח תשס״ג: לוחות 1:2; 4:1–3; 6:1–3; Hamilton 1944: Figs. 16:8–10, 12; 22:2–4, 6, 8, 9, 15, 16, 20–23, 31; Pl. XI:5, 8–15), שם נתגלתה גם קערה תמימה ללא עיטור מקדה, הדומה מאוד לקערה שבאיור 15:2 (Hamilton 1944: Fig. 16:9); בשער שכם (Wightman 1989: Pls. 3:9; 4:10; 6:18; 8:1–3, 5; 9:4, 7; 11:17; 14:1, 14, 15); במצודה (Johns 1950); בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 29:26, 34); ובטירופיאון (Crowfoot and FitzGerald 1929: Pls. 12:28; 13:17, 19). כן נמצאו קערות מקדה רבות במכלולים מן התקופות הרומית המאוחרת – הביזנטית הקדומה (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ) בעופל (Mazar and Gordon 2007:149–150, Figs. 15.1–15.13 [several items in each figure]; Peleg-Barkat and Adler 2011:245–246, Figs. 14.1:1–3; 14.2:1–9; Rosenthal-Heginbottom 2011:210–211, Fig. 9.5:56–68, Jerusalem Rouletted Bowls). שכיחותן הרבה של קערות המקדה בירושלים ובסביבתה הקרובה מרמזת כי הן יוצרו בירושלים (Birger 1981; Rapuano 1999:174, Late Roman Jerusalem Ware Bowl). מאחר שהקערות מאוחרות לזמנו של בית היוצר בבנייני האומה, ברור כי יוצרו בבית יוצר אחר בעיר או בסביבתה, אולי בבית היוצר שפעל באתר.

5) קערות ששפתן מפורצת (איור 19:13, 14). הקערה באיור 19:13 מעוטרת בפסים אנכיים החרותים מתחת לשפה. מקערות אלו נמצאו רק שני שברים של שתי קערות שונות, שניהם בערמת הפסולת. בבנייני האומה נמצאו שתי קערות דומות במכלול המתוארך עד אמצע המאה הג׳ לסה״נ לכל המאוחר (Magness 2005: Fig. 2:4–6). במצבור האשפה הרומי ברחבת הכותל, שזמנו 75–125 לסה״נ לערך, נתגלו שני שברים של קערות דומות, אשר כונו Flanged Bowls.[6]

6) קערות שחיקה (מורטריה) (איור 19:15). לשבר הקערה בסיס דיסקוס עבה, דופן עבה, מעוגלת מחוץ ומזווה מפנים, ושפת מדף ישרה, מחורצת בפן העליון, ששולב בה משפך. בחלקה התחתון של הדופן הפנימית, מתחת לזיווי, שוקעו אל תוך הטין חצצי בזלת, האופייניים לקערות שחיקה. קערות דומות, הנושאות לעתים קרובות כתובת הטבועה על השפה, נתגלו במכלולים המתוארכים למאות הג׳–הד׳ לסה״נ סמוך לחומה הצפונית של העיר העתיקה, למשל בשער שכם (Wightman 1989: Pl. 3.6), בחתך A שערך המילטון (Hamilton 1944: Fig. 6.11) ובשער הפרחים, שטח B (וקסלר־בדולח תשס״ג: לוח 4:7). במכלולים המתוארכים לשלהי המאה הא׳ ולמאה הב׳ בכבשנים בבנייני האומה (Magness 2005: Fig. 30:3–5) ובמצבור האשפה ברחבת הכותל נתגלו קערות שחיקה ששפתן דומה, אולם אין הן

נושאות כתובת טבועה, בסיסן שטוח ודופנותיהן ישרות.[7]

7) קערות שונות (איורים 13 :2, 3 ; 14 :4 ; 19 :16, 17 ; 25 :2). לשתי קערות דופן קעורה ושפה מעובה, מקופלת חוצה (איור 13 :2, 3). כן נמצאו שברים של קערת 'מסננת' (איור 19 :16) שדופנה מנוקבת בחורים רבים ולה שפת מדף קצרה. לכלי שבאיור 19 :17 דופן עבה המעוטרת בעיטור פלסטי — מעין זיזים או קשקשים בולטים הצבועים שחור; השבר דומה לשברי קערות המעוטרים בזיזים ובראשים שנתגלו בעופל ותוארכו שם למאות הג'–הד' לסה"נ (Peleg-Barkat and Adler 2011:250, Fig. 14.4:1, 2), אך הוא קטן ואי אפשר לקבוע את שיוכו הטיפולוגי בוודאות.

אגנים (איורים 13 :4–6 ; 14 :5–9 ; 15 :5–10 ; 20 ; 21 ; 25 :3, 4).— נתגלו שני טיפוסי אגנים.

1) אגנים בעלי שפת מדף נטויה, חלקה או מרוכסת (איורים 14 :5–8 ; 15 :5, 6 ; 20 ; 21 :1). השפה מעוטרת לעתים בצדה העליון בחריתה בדגם גלי (איורים 14 :8 ; 15 :6 ; 20 ; 21 :1). יש שנשמר עיטור חרות או מודבק על החלק העליון של הדופן: האגן באיור 20 :1 נושא עיטור חבל, שמעליו ומתחתיו עיטור חרות בדגם גלי (עיטור חבל מופיע גם על השבר באיור 15 :10); האגן באיור 20 :3 מעוטר במעין גילוף של פס גלי רחב; והאגן באיור 20 :2 מעוטר בחריתה של שני פסים גליים דקים, העולים זה על זה. טיפוס זה דומה ל־Rilled-Rim Basins אצל מגנס (Magness 1993:203) אך שונה מהם בעיטור הפלסטי הבולט על השפה והדופן. בבית היוצר בבנייני האומה נתגלו כלים דומים, שתוארכו למאה הב' לסה"נ (Magness 2005:105, 146–147, Figs. 26:1–4; 27:1–10). לאחרונה נתגלו אגנים דומים (Cauldrons with ledge rim and without handles) במצבור האשפה הרומי בחפירות רחבת הכותל, המתוארכים לשנים 75–125 לסה"נ לערך.[8]

2) אגנים ששפתם קשותה ומופרדת מן הדופן בזיווי (איורים 13 :4–6 ; 14 :9 ; 15 :7–9 ; 21 :2–7 ; 25 :3, 4). אגנים עמוקים אלה דומים בצורתם לאגני קבוצה 1, אך נבדלים מהם בעיצוב השפה. חלקם מעוטרים בפסים חרותים אופקיים ודקים על החלק העליון של הדופן (איורים 15 :8, 9). אגנים מטיפוס זה נתגלו במקומות רבים בירושלים, במכלולים שתוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (Mazar and Gordon 2007:150–151, ור' הפניות שם). אגנים אלה קרובים לטיפוס שתוארך בעבר בין שלהי המאה הג' למאה הו' לסה"נ (Magness 1993:204–206, Arched-Rim Basins Form 1), אך בפרסום מאוחר יותר הוצע להקדים את הופעתם לראשית המאה הג' לסה"נ או אף קודם לכן (Magness 2005:105). מאחר שטיפוס זה לא נתגלה במצבור האשפה הרומי שברחבת הכותל, המתוארך לשנים 75–125 לסה"נ לערך,[9] נראה שראשית הופעתו הייתה במחצית השנייה של המאה הב' לסה"נ לכל המוקדם.

טסים (איורים 13 :7–9 ; 16 :1–4 ; 22 :1–3 ; 25 :5, 6).— הטסים רחבים ורדודים, בסיסם שטוח ודופנותיהם ישרות או קמורות קמעה ומתרחבות כלפי מעלה (18–22 ס"מ קוטר הבסיס, 25–30 ס"מ קוטר השפה, 3–5 ס"מ גובה ממוצע). הם נחלקים לשני טיפוסים, הנבדלים זה מזה בצורת השפה: לטיפוס 1 (איורים 13 :7 ; 16 :1 ; 22 :1 ; 25 :5) שפה פשוטה, מחודדת; לטיפוס 2 (איורים 13 :8, 9 ; 16 :2–4 ; 22 :2, 3 ; 25 :6) שפת מדף קצרה וישרה או נוטה כלפי מעלה. לטס באיור 22 :2 דופן עבה, ולזה שבאיור 22 :3 שפה מרוכסת קלות. מרבית הטסים מחופים בצבע אדום כהה עד שחור בפנים ועל השפה, בדרך כלל עם נזילות צבע על החלק העליון של הדופן החיצונית. בדיקה פטרוגרפית של שני טסים — אחד מכל טיפוס — שנתגלו מעל רצפת תא הכלים של הכבשן (L1029) העלתה כי הם עשויים מחוואר מוצא, עדות כי יוצרו במקום (ר' כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1 :3, 4).

טסים דומים, ששפתם בדרך כלל מחודדת, בדומה לזו של טיפוס 1, נתגלו בירושלים ובסביבתה במכלולים מן התקופה הרומית המאוחרת (המאות הב'–הד' לסה"נ), למשל בכבשני הלגיון הרומי בבנייני האומה, שם תוארכו בין שלהי המאה הא' לראשית או אמצע המאה הג' לסה"נ (Magness 2005:87–90, 134–137, Figs. 17:4–7; 18; 19:1–4, Flat-Bottomed Pans); במצבור האשפה הרומי ברחבת הכותל, שם תוארכו לשנים 75–125 לסה"נ לערך;[10] במאפייה בעופל, שם תוארכו למאות הב'–הד' לסה"נ (Rosenthal-Heginbottom 2011:208, Fig. 9.5:51–54, Flat-Bottomed Dishes); ובמבנה מגורים בעופל, שם נתגלו שני טסים במכלול מהמאות הג'–הד' לסה"נ, אך הם זוהו ככלים הדומים לכלי טרה־סיגילטה שיובאו החל מאמצע המאה הא' לסה"נ (Peleg-Barkat and Adler 2011:246, Fig. 14.1:7, 8). טסים

דומים, שלהם שפת מדף קצרה, הדומה לזו של טיפוס 2, נתגלו מתחת לרצפת 'המבנה הדרומי' בעופל. הם תוארכו לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית הקדומה, ונקבע כי זמנם ככל הנראה המאה הד' לסה"נ (Mazar and Gordon 2007: Fig. 15.12:1, 2).

קערת בישול (איור 22:4).— לקערת הבישול דופן חלקה וישרה, ללא צילוע, שפה משוטחת ושתי ידיות מעוגלות ואופקיות, המשוכות מן השפה. מגנס (Magness 1993:211–212) כינתה טיפוס דומה של קערה זו Casseroles Form 1. טיפוס זה היה נפוץ במשך תקופה ארוכה (המאה הג' או הד' עד המאה הח' או הט' לסה"נ), ללא שינויים בולטים. בעופל נתגלו כמה קערות דומות, אם כי לכלים המוצגים בפרסום ידיות אופקיות הנוטות כלפי מעלה (Mazar and Gordon 2007:151, Figs. 15.8:13; 15.10:13; 15.13:15).

סירי בישול (איורים 14:10; 16:5, 6; 22:5–8).— נתגלו שלושה טיפוסים של סירי בישול.

1) סירים בעלי דופן דקה, צוואר קצר וזקוף או נוטה חוצה ושפה פשוטה או מקופלת חוצה (איורים 14:10; 16:5, 6). טיפוס זה דומה לסירים מימי הבית השני שנתגלו ביריחו ובאתרים אחרים, המתוארכים לשלהי התקופה החשמונאית ולתקופה ההרודיאנית, עד המאה הא' לסה"נ (Bar-Nathan 2002:172, 262, Pl. 12:150, J-CP2C2).

2) סירים בעלי צוואר קצר וזקוף או מתרחב חוצה, שפה פשוטה או משולשת ושתי ידיות המשוכות מן השפה לכתף (איור 22:5–7). זהו טיפוס 1 של מגנס (Magness 1993:216, Cooking Pot Form 1). סירי בישול דומים שנתגלו בחתכים A ו־B שערך המילטון סמוך לחומה הצפונית תוארכו לשלהי המאה הג' או לראשית המאה הד' לסה"נ (Hamilton 1944: Figs. 6:9; 16:7). סירים דומים נמצאו גם בחפירות העופל, ותוארכו שם למאות הב'–הד' לסה"נ (Mazar and Gordon 2007:151, Figs. 15.2:30, 31; 15.3:24; 15.12:6, ור' שם דוגמות נוספות).

3) סירים בעלי כתף מזווה, צוואר קצר ושפת מדף קצרה (איור 22:8). סיר מטיפוס דומה נתגלה בחפירות שער הפרחים, שטח ב', במכלול שתוארך למאות הה'–הו' לסה"נ (וקסלר־בדולח תשס"ג: לוח 5:9).

קנקנים וקנקניות (איורים 13:10–12; 14:11–16; 16:7–12; 23).— נתגלו ארבעה טיפוסי קנקנים וטיפוס אחד של קנקנית.

1) קנקנים בעלי צוואר בינוני, זקוף או מתרחב בחלקו העליון ושפה פשוטה או מעובה, לעתים קרדומית, הנוטה על פי רוב חוצה (איורים 14:11–13; 16:7–11; 23:1–7). שלושה שברים נושאים רכס קל בבסיס הצוואר (איורים 14:12; 16:10; 23:5). אף שזהו טיפוס הקנקן הנפוץ ביותר, הן בתוך הכבשן הן בערמת הפסולת, נשמרו ממנו בעיקר שברים קטנים. הקנקן דומה לטיפוס Storage Jars Form 3 אצל מגנס, המתוארך למאות הב'–הד' לסה"נ (Magness 1993:222–223). קנקנים מטיפוס זה נמצאו באתרים רבים בירושלים, ותוארכו בדרך כלל למאות הג' עד הד'/הה' לסה"נ: מעל מפלס בוני החומה בחתכים A–C שערך המילטון סמוך לחומה הצפונית (Hamilton 1944:9, 32, 46, Figs. 6:5, 6, 12, 15; 16:1; 21:2–4); בשער שכם, במפלס ZII.63, שתוארך למחצית הראשונה של המאה הד' לסה"נ, ובמפלס ZII.61, מן המאות הד'–הה' לסה"נ (Wightman 1989:154–155, 158–159, Pls. 5:10; 7:2); בגן הארמני, במילוי מהתקופות הרומית והביזנטית (Tushingham 1985:377, Fig. 25:31, 33); וברובע היהודי (Magness 2006: Pl. 18.1:18, 19).

2) קנקנים בעלי פתח צוואר רחב ושפה קצרה או בינונית באורכה, הנוטה חוצה בשיפוע חד (איורים 14:14, 15; 16:12; 23:8–10). הקנקן דומה לטיפוס Wide-Necked Jars אצל מגנס, המתוארך למאות הג'–הה' לסה"נ (Magness 1993:235). פריטים רבים מטיפוס זה, בעיקר שברים, נמצאו בירושלים: מעל מפלס בוני החומה בחתכים A ו־C שערך המילטון סמוך לחומה הצפונית (Hamilton 1944:9, 49, Figs. 6:14; 23:1–3); מעל מפלס בוני החומה בחפירות שער הפרחים (וקסלר־בדולח תשס"ג: לוחות 3:3; 6:15); ובמפלס ZII.63 בחפירות שער שכם, שתוארך למחצית הראשונה של המאה הד' לסה"נ (Wightman 1989:156–157, Pl. 6:17).

3) קנקני פערור בעלי צוואר רחב ושפה קצרה, מעובה או מקופלת, לעתים עד כדי שפת קרדום (איורים 14:16; 23:11–15). לקנקנים באיור 23:12, 13 שקעים למכסה. לקנקן באיור 14:16 שפת קרדום ששוליה מעוצבים בטביעות בוהן. הקנקן דומה לטיפוס Holemouth Jar 1A אצל מגנס, המתוארך למאות הג'–הה' לסה"נ (Magness

1993:231–232). קנקנים דומים נתגלו מעל מפלס בוני החומה בחתך C שערך המילטון ליד החומה הצפונית (Hamilton 1944:49, Fig. 23:4–6) וברמת רחל (Aharoni 1962: Fig. 20:23, 24).

4) קנקנים/אמפורות בעלי צוואר רחב ושפה מעובה או מקופלת (איור 13:10–12). לכלים אלה נמצאו הקבלות במכלולים שנתגלו מתחת לרצפות ומעליהן ב׳מבנה הדרומי׳ בעופל, אשר תוארך לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית הקדומה, וזמנו כל הנראה המאה הד׳ לסה״נ (Mazar and Gordon 2007: Figs. 15.12:7; 15.13:17).

5) קנקנית (איור 23:16). לכלי שפה מעובה, נוטה פנימה, צוואר זקוף ונמוך ובו הצרה קלה בחלקו העליון, כתף מרוכסת קלות ושתי ידיות המשוכות מהשפה אל הכתף. על הדופן והידית נשמרו שרידי חיפוי בצבע חום־אדום. לא נמצאו הקבלות לכלי זה.

פכים (איורים 13:13; 14:17; 16:13–19; 24:1–8; 25:7).— נתגלו ארבעה טיפוסי פכים.

1) פכים בעלי צוואר רחב, שפה מקופלת, המופרדת ברכס קל מהצוואר, וידית המשוכה מהשפה (איורים 16:13, 14; 24:1). טיפוס זה דומה לפך מהתקופה ההלניסטית (החשמונאית) שנתגלה בבנייני האומה בירושלים (Berlin 2005:30, Fig. 1).

2) פכים בעלי גוף מעוגל או אגסי, צוואר מרוכס וידית המשוכה מן הרכס אל כתף הכלי (איורים 13:13; 14:17; 16:15–17; 24:2–6; 25:7). לפכים אלה שפת ספלול (איורים 14:17; 16:15, 16; 24:5; 25:7), שפה פשוטה (איורים 16:17; 24:2) או שפה המתרחבת חוצה (איור 24:3, 4, 6). הידית לעתים מסובבת קמעה (איורים 14:17; 16:16) ולעתים כפולה (איור 24:3, 6). פכים דומים בעלי צוואר מרוכס נתגלו בחקל דמא, שם תוארכו למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:77–78, Fig. 4.5:5–8, Ridged-Necked Jugs). בעופל נתגלו כלים דומים, שכונו ׳פכיות׳, אף הם בעלי צוואר מרוכס וידית המשוכה מהרכס אל כתף הכלי; הם תוארכו לתקופה הרומית המאוחרת (Peleg-Barkat and Adler 2011:246, Figs. 14.1:10–18; 14.2:10–13, Late Roman Juglet). כלים נוספים מטיפוס זה נתגלו בעופל, במילוי מהתקופה הביזנטית הקדומה (Crowfoot and FitzGerald 1929: Pl. XIII:14, Byzantine Lower Level). פכים דומים נתגלו באתרים אחדים בגליל, דוגמת ציפורי, שם תוארכו לתקופה הרומית הקדומה (0–70 לסה״נ) ולתקופה הרומית התיכונה (70–135 לסה״נ; Balouka 2013:45, Pls. 6:5–8; 11:7–11; 22:1–5, JT2b; Meyers 2013: Pl. 40:2).

3) פכים בעלי שפת תלתן, צוואר דמוי משפך, דופן מצולעת וידית סרט רחבה ומרוכסת המשוכה מתחתית השפה לעבר כתף הכלי (איור 16:18). טיפוס זה דומה בצורתו לפך בישול שנתגלה בכבשני היוצר בבנייני האומה (Magness 2005:90, 131–133, Fig. 16:11). ידית סרט מרוכסת דומה נתגלתה סמוך לפינה הדרומית־המזרחית של הר הבית, במפלס שתוארך למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (ברוך ורייך תשס״ו:258, איור 6).

4) פכים בעלי צוואר דמוי משפך מרוכס ושפה מקופלת או פשוטה (איורים 16:19; 24:7, 8). לפך באיור 24:7 ידית משוכה היוצאת מהחלק העליון של הצוואר, מתחת לשפה, לעבר כתף הכלי. פכים דומים, שכונו לעתים ׳קנקנים׳, נתגלו ב׳מבנה הדרומי׳ בעופל ותוארכו שם למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (Mazar and Gordon 2007: Fig. 15.2:36). בחקל דמא תוארך פך זה לתקופה הביזנטית (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996: Fig. 4.7:6).

מכסים (איורים 13:14; 17; 24:9; 25:8).— זוהו שלושה טיפוסי מכסים, שניים מהם (1 ו־2) לקנקנים.

1) מכסים דמויי־פעמון בעלי ידית כפתור בולטת (איורים 13:14; 17:1–7; 24:9; 25:8). מכסים מטיפוס זה, ששימשו לקנקנים, היו הכלי השכיח ביותר בכבשן, ומצב השתמרותם היה הטוב ביותר; נראה, על כן, כי יוצרו באתר. שפתם של מכסים אלה מחודדת או מעוגלת, ולעתים מופרדת מן הדופן בזיווי או בחריץ קל. הידית חלולה או מלאה, ומרכזה דמוי אומפלוס. המכסים עשויים טין מקומי, שעיקרו חוואר מוצא (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1:2). למכסים מידות אחידות למדי: קוטר השפה נע בין 0.15 ל־0.2 מ׳, וגובהם כ־0.1 מ׳. בתוך הכבשן נמצא שבר גדול (קוטר משוחזר: כ־0.48 מ׳; איור 17:7), הנראה על פי עיצוב השפה והטין כמכסה, אך הוא דומה לפריט משער שכם שזוהה כקערה ותוארך למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Wightman 1989: Pl. 2:16).

בעבר פורסמו שברים ספורים של מכסים פעמוניים מחפירות שנערכו בירושלים, למשל

בשער שכם, במפלס ZII.63, שזמנו המחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ, ובמפלס ZII.47, שתוארך לאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Wightman 1989: Pl. 6:8, 11:13). בעשור האחרון פורסמו מכסים רבים מטיפוס זה שנתגלו בירושלים. ברובע היהודי נמצאו שברים רבים במילוי עפר הקדום לאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Magness 2006:186, Pl. 7.2) וכן במכלול מן התקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ; Magness 2012:286, Pl. 9.5:5). בדיקה פטרוגרפית של אחד המכסים מן הרובע היהודי העלתה שהוא זהה בהרכב הטין למכסים מן האתר (ר׳ כהן־וינברגר, להלן: טבלה 1:10); אפשר להציע, לפיכך, שמקורו בבית היוצר באתר. גם בחפירותיו של א׳ און בגשר הגדול במנהרות הכותל (און ווקסלר־בדולח תשע״א; און, וקסלר־בדולח ובר־נתן 2011) נמצאו שברים רבים של מכסים במילויי עפר מן התקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ).[11] מאחר שהם נתגלו לצד צינור וריחים שמקורם ככל הנראה בבית מרחץ, יש מקום להציע שכלים אלה שימשו קערות בבתי מרחץ. מכסים דומים מאוד נתגלו גם בגליל: בציפורי, שם הם תוארכו מאמצע המאה הב׳ עד המאה הד׳ לסה״נ (Balouka 2004:43, Pl. 4:7; 2013:52, Pls. 25:1–6; 31:1, Lid 3), בבית שערים (Avigad 1955: Fig. 3:13) ובג׳למה (Johnson 1988:219–222).

2) מכסים צרים וגבוהים בעלי דופן דקה ושפה מתרחבת חוצה (איור 8:17). שבר יחיד מטיפוס זה של מכסה קנקן נתגלה בכבשן. מכסים דומים נתגלו ברמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 22:11, 12), בחתך A של המילטון ליד החומה הצפונית (Hamilton 1944: Fig. 9:10) ובחפירות הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 32:16, Byzantine IIIA), שם תוארכו למחצית השנייה של המאה הו׳ ולמאה הז׳ לסה״נ. מגנס תיארכה טיפוס זה מהמאה הו׳ עד אמצע המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:247, Lids and Stoppers Form 1), אך תאריך מאוחר זה אינו מתאים לפריט שנתגלה באתר.

3) מכסים רחבים בעלי שפה פשוטה ודופן מצולעת מפנים ומחוץ (איור 9:17). לטיפוס זה לא נמצאו הקבלות.

כנים (איורים 16–10:24; 9:25).— כן הוא חלקו התחתון של כלי: רגל גלילית גבוהה, המתרחבת בחלקה התחתון לקראת בסיס מעובה או מחודד, המופרד מן הרגל בזיווי חד; הכן נשא כלי שחלקו התחתון היה מעוגל, כגון קערה או ספל. הכנים עשויים בגסות, לעתים בהדבקות טין על הדופן. לקבוצת כלים זו לא נמצאו הקבלות מדויקות. כלים דומים, אך בעלי רגל קצרה יותר, זוהו כספלי נסך (Libation cups) בקברים בג׳רש, ותוארכו שם לשלהי המאה הב׳ ולראשית המאה הג׳ לסה״נ (Fischer 1938:557, Figs. 32:11–14; 36:13–19; 37:4; 38:16; 41:42, 90, 91; 42:29; 43:3, 4). במכלול המיוחס לשכבת ההרס של שנת 363 לסה״נ בממשית נתגלתה קערה על כן שעוצב כרגל גלילית רחבה (Erickson-Gini 2004:183, Fig. 4:19); הכן דומה בצורתו הכללית לפריטים בחפירתנו, אף כי הוא רחב יותר. הייז זיהה כלי דומה, אך חלול, כחלק תחתון של ׳פקק אמפורה׳ מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Hayes 1997:35, Fig. 12:1, Stopper); חלקו העליון היה גליל מלא, והוא נשבר בדרך כלל עם פתיחת האמפורה. צורתם הגסה של הכלים, מספרם הגדול למדי בממצא, והעובדה שלא התגלו הקבלות מדויקות, מאפשרים להציע שכלים אלה קשורים לסידור הכלים בתוך תא הכלים בכבשן לקראת צריפתם, ולא שימשו כלי יומיום.

נרות ותבנית לנר (איורים 3–1:18; 12–10:25).— נתגלו מעט מאוד שברים של נרות חרס. אלה נחלקים לשני טיפוסים. כן נתגלה פריט עשוי חרס (איור 12:25), אולי תבנית לנר.

1) נרות בעלי חרטום מקורצף (איור 1:18). נתגלה שבר אחד של נר מטיפוס זה, השייך אולי לנר רב־פיות. זמנו מהתקופה ההרודיאנית (המאה הא׳ לסה״נ) עד מרד בר כוכבא (Rosenthal-Heginbottom 2003: Pl. 6.8.4; Berlin 2005:48, Fig. 17:14, 15).

2) נרות בעלי גוף אגסי ועין נר גדולה (איורים 2:18, 3; 10:25, 11). מרבית שברי הנרות שייכים לטיפוס זה. עין הנר מוקפת רכס אחד או שניים, והכתף מעוטרת בדגמים הנדסיים. לנרות אלה ידית זיז פירמידלית קטנה, המעוטרת לעתים בתבליט, ובסיס טבעת נמוך. נרות מטיפוס זה נתגלו בירושלים ובסביבתה במכלולים שתוארכו לתקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳–הה׳ לסה״נ), למשל במילוי מעל מפלס בוני החומה בחתך C שערך המילטון סמוך לחומה הצפונית (Hamilton 1944:49, Fig. 23:19–21, 25–28); בחפירות שער הפרחים (וקסלר־בדולח תשס״ג: לוח 14:5), שם נתגלה נר דומה הנושא תבליט של דג במפלס

שתוארך למן סוף המאה הז׳ עד אמצע המאה הח׳ לסה״נ (וקסלר־בדולח תשס״ג: לוח 9:7); במערות קבורה מהתקופה הרומית המאוחרת בכרם א־שיח׳ (מוזיאון רוקפלר; Baramki 1932: Pls. VI:11; XI:6; XII:1; XIII:3, 9); ובמערת קבורה ברמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 32:2–5). מגנס תיארכה טיפוס דומה של נרות למאות הג׳–הה׳ לסה״נ (Magness 1993:249–250, Oil Lamps Form 1, Ovoid Lamps with Large Filling Hole), אך רוזנטל וסיון תיארכו טיפוס זה לפרק זמן מצומצם יותר: המאות הג׳–הד׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:99, Nos. 401–411, 413).

עששית (פנס; איור 13:25).— נתגלה שבר ידית של עששית, שדומות לה נתגלו בחפירות אביגד ברובע היהודי בירושלים, שם הן תוארכו למאות הג׳–הה׳ לסה״נ (Magness 1993:128–129, 149, Fig. 4:9).

רעפים (איורים 16:13; 4:18; 5; 17:24, 18).— כל הרעפים, למעט אחד, מרובעים ושטוחים (*tegula*; 0.3 × 0.3 מ׳ לכל הפחות, כ־2 ס״מ עובי ממוצע). פאה אחת שלהם עוצבה כשפה הבולטת כ־1 ס״מ מפני הרעף, ובניצב לה בולט רכס צר ונמוך, הנמשך לאורך הפן העליון של הרעף. רעף אחד מעוגל (׳רוכב׳; *imbrex*; למעלה מ־0.2 מ׳ אורך, 1.5–2.0 ס״מ עובי; איור 5:18) ותואם את רעפי ה־*tegula*.

אריחים ולבנים (איורים 6:18, 7; 19:24).— נתגלו שני פריטים רבועים מטין צרוף, ככל הנראה אריחים או לבנים (איור 6:18, 7), ולבנה עגולה (4 ס״מ עובי; איור 19:24) מן הטיפוס ששימש בתקופה הרומית בבתי מרחץ.

צינור חרס (איור 20:24).— נתגלה שבר של צינור מלבני שחתכו הפנימי מעוגל. הצינור שימש להזרמת אוויר חם בבית מרחץ (*tubulus*).

פטרוגרפיה של פריטים מן הכבשן[12]

ענת כהן־וינברגר

נערכה בדיקה פטרוגרפית של שמונה כלים — טסים, מכסי קנקנים, אגן וקערת מקדה — ורעף אחד שנמצאו בכבשן (טבלה 1:1–9). התברר כי כל הפריטים הוכנו מטין זהה, עשיר בגבישי דולומיט —

טבלה 1. המדגם הפטרוגרפי
Table 1. Petrographic Samples

מס׳ דגימה Sample No.	הכלי Vessel	לוקוס Locus	סל Basket	איור Figure
1	קערה Bowl	1029	20110.90	2:15
2	מכסה קנקן Jar lid	1029	20025.30	5:17
3	טס (שפת מדף) Platter (ledge rim)	1029	20109.90	3:16
4	טס (שפה מחודדת) Platter (tapered rim)	1029	20105.27	1:16
5	אגן Basin	1019	10190.13	5:15
6	קנקן Jar	1029	20023.60	10:16
7	קנקן (שפה מעובה, דופן עדינה) Jar (thickened rim, fine-walled)	1019	10190.50	7:16
8	קנקן Jar	1019	10190.11	12:16
9	רעף Roof tile	1029	20113.00	4:18
10	שבר מכסה מחפירות הרובע היהודי Lid fragment from Jewish Quarter	705	7062.00	Magness 2006: Pl. 7.2 Magness 2012:286, Pl. 9.5:5

רובם רומבוהדרלים בגודל סילט ומקצתם חסמי דולומיט בגודל חול — שמקורו בחוואר של תצורת מוצא. חוואר זה מופיע באזורים נרחבים בהרי יהודה ושומרון, והשימוש בו לתעשיית כלי החרס באזור ההר מוכר לאורך כל התקופות, מהתקופה הכלקוליתית ואילך. דומה על כן שכלים אלה יוצרו בבית היוצר שפעל באתר. שבר של מכסה קנקן שנמצא בחפירות אביגד ברובע היהודי (טבלה 1:10), הזהה בצורתו ובמראה הטין שלו למכסים הפעמוניים שנתגלו באתר, נבדק אף הוא. נמצא כי הרכב הטין שלו זהה לזה של המכסים מן האתר, ולפיכך דומה שאף הוא יוצר בבית היוצר באתר.

סיכום ודיון

בחפירה נתגלו שרידים אדריכליים השייכים לשלוש שכבות יישוב: משלהי התקופה ההלניסטית או ראשית התקופה הרומית הקדומה (שכבה III; המאה הא׳ לפסה״נ); מהתקופה הרומית (שכבה II; שלהי המאה הב׳ או ראשית המאה הג׳ עד שלהי המאה הג׳ או המאה הד׳ לסה״נ); ומשלהי התקופה הרומית המאוחרת – ראשית התקופה הביזנטית (שכבה I; המאה הד׳ וראשית המאה הה׳ לסה״נ). שרידי הבנייה שייכים לקהילה שהתקיימה בפריפריה החקלאית של ירושלים, במרחק של כשישה קילומטרים מהעיר, על גדת נחל רפאים וסמוך לדרך שהובילה מירושלים לכיוון דרום־מערב, לעבר אלוותרופוליס, היא בית גוברין. עושר השרידים שנחשפו בשטח החפירה המצומצם מוסיף על ידיעותינו בדבר ההתיישבות האינטנסיבית לאורך נחל רפאים בעת העתיקה.

שרידי המבנה או המתקן מהתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה (שכבה III) דלים למדי. עם זאת, מעט כלי החרס שיוחסו לשכבה זו (למשל סירי הבישול שכמותם מוכרים מיריחו) והמטבעות של אלכסנדר ינאי דומים לממצא מירושלים ומסביבתה מן המאה הא׳ לפסה״נ ורומזים על זהותם היהודית של תושביו. נתון זה עולה בקנה אחד עם הצעתו של גרינהוט (תשנ״ז:152), שאזור נחל רפאים היה אזור כפרי יהודי עד חורבן הבית השני, ושימש חלק מן העורף החקלאי של ירושלים. מערות כוכים אחדות אשר נסקרו באזור והאופייניות לקבורה יהודית בימי הבית השני מחזקות הצעה זו (למשל המערה שנתגלתה כ־2.5 ק״מ ממזרח לאתר, סמוך לגדת הנחל ממזרח לעין אל־חנייה; קלונר תשס״א:35, אתר 51). ממצאים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה נתגלו גם בח׳ירבת א־ראס (Edelstein 2000), וכן סביב עין לבן ועין אל־חנייה הסמוכים (ברוך וזילברבוד תשע״ו).[13] עם זאת, לא פורסמו עד כה אתרי מגורים מהתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה לאורך נחל רפאים, ומכאן חשיבותם של שרידי המבנה הדל בשכבה III.

מן הווילה הרומית (שכבה II) שרדו שני חדרים, שאחד מהם רבוע, קטן ומעוטר ברצפת פסיפס מפוארת ובציורי קיר (ר׳ טלגם, כרך זה; Rozenberg, this volume). מידותיו של החדר, עיטוריו העשירים והמיוחדים, ופתח הכניסה הרחב שנקבע בקירו הדרומי, אשר פנה אל הנחל שלגדתו הוקם, מאפשרים להציע כי היה זה חדר כניסה לאזור האירוח בווילה (ר׳ טלגם, כרך זה; Dobbins 2000:51, 53); דומה כי חדר כניסה זה הוביל צפונה, לעבר חדרי המבנה. שברים של אריחים ולבנים ושבר של צינור אוויר חם (*tubulus*) שנתגלו בתוך הכבשן ובערמת הפסולת שלצדו מרמזים כי באחד מאגפי המבנה פעל בית מרחץ. שילובם של בתי מרחץ בווילות רומיות היה נפוץ מאוד, ומוכר למשל בעין יעל (אדלשטיין תשנ״ד:118–119) וברמת רחל (Ciasca 1962). בעבר הוצע לראות בווילה הרומית שחשף ג׳ אדלשטיין בעין יעל, כ־150 מ׳ מדרום לחפירה, את מרכזה של נחלה שהוענקה לקצין צבא רומי, ככל הנראה מהלגיון העשירי (גרינהוט תשנ״ז:152; Edelstein 1990:42; Roussin 1995:42). אפשר שהווילה אשר לה השתייך החדר המפואר שנחשף בחפירה הייתה חלק מנחלה דומה, שהשתרעה על הגדה הצפונית של הנחל, כפי שהציע אדלשטיין בעבר: ״הדעת נותנת, כי האחוזה הרומית בעין־יעל לא היתה תופעה בודדה, וכי באיזור עשויות להתגלות אחוזות נוספות״ (אדלשטיין תשנ״ד:119).

בשל הפגיעה במבנה, ובהיעדר ממצא קרמי מספיק, קשה לקבוע במדויק את מועד הקמתה של הווילה. אולם סגנונם של רצפת הפסיפס ושל ציורי הקיר במבנה (ר׳ טלגם, כרך זה; Rozenberg, this volume) וההשוואה לווילות בעין יעל (Roussin 1995) וברמת רחל (Aharoni 1962; 1964) מצביעים על המחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ, אם כי אין לשלול את האפשרות שהווילה הוקמה כבר בשלהי המאה הב׳ לסה״נ.

שטח החפירה מצומצם, ולכן קשה להסיק מסקנות ברורות בנוגע למועד נטישתה של הווילה ולסיבות שהביאו לכך. מפולת האבנים מעידה אולי על חורבן שהתרחש בפרק זמן קצר; הממצא הקרמי מתוך המפולת (איור 14) מאפשר לתארך חורבן זה למאה הג׳ או הד׳ לסה״נ. גם בווילה מעברו הדרומי

של הנחל נתגלו מפולות אבנים גדולות על הרצפות, ודומה כי אף הן מלמדות על חורבן שגרם לנטישת המבנה (Edelstein 1990:40–42). אפשר להציע לפיכך כי שתי הווילות נעזבו בנסיבות דומות, אולי עקב רעידת אדמה (Edelstein 1990:40–42). ייתכן שהייתה זו רעידת האדמה החזקה שפגעה בירושלים בשנת 363 לסה״נ, שעליה מספרים מקורות היסטוריים שונים, ובהם כתביו של קירילוס, בישוף ירושלים במאה הד׳ לסה״נ (Brock 1977; לדיון במקורות ההיסטוריים, ר׳ בלוקה תשנ״ט:3–11; רובין תשנ״ט:209–214; Wharton 1995:103–104); לאחרונה אף נתגלו לה עדויות בממצא הארכיאולוגי (בן עמי וצ׳חנובץ 2010).

לאחר שהווילה נהרסה, הותקן מעל שרידיה בית יוצר (שכבה I), שנחשף ממנו כבשן לצריפת כלי חרס מטיפוס ׳המשב העולה׳ (updraft kiln; ר׳ איור 8). תכניתו הסגלגלה של הכבשן דומה לזו של כבשני הלגיון הרומי שנתגלו בבנייני האומה (Arubas and Goldfus 1995) ולכבשן לצריפת כלי חרס מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ שנתגלה בחורבת עזון, ברעננה.[14] אולם, למרבית כבשני היוצר שתועדו במחקר הארכיאולוגי מתאר עגול, דוגמת הכבשנים באשקלון (Israel and Erickson-Gini 2013:196–201) ובחורבת בורין (עד תשע״ב). באומגרטן (תשס״ב:46) מציג רשימה של למעלה מחמישים כבשנים, מהם רק שניים סגלגלים בוודאות, והשאר עגולים. גם מנהרת היניקה שהותקנה מתחת לרצפת תא ההסקה נדירה בכבשנים לצריפת כלי חרס. ההקבלות המוכרות לעת עתה למנהרה שכזו הן מכבשנים מסורתיים לצריפת כלי חרס שתועדו בסיציליה במאה הקודמת (Hampe and Winter 1965:110, Abb. 105, 108, 112; איור 8:ג) ובכבשני סיד עתיקים, למשל באור עקיבא וברמת הנדיב (ינאי תשע״א:154–155, איורים 5, 6).

העדויות הסטרטיגרפיות והדמיון הניכר בין מכלול הכלים ששימש את יושבי הווילה הרומית (שכבה II) לבין מכלול הכלים שנתגלה בבית היוצר (שכבה I) מצביעים על פער זמנים קטן בין מועד חורבנה של הווילה למועד התקנתו של בית היוצר. דומה כי בשעה שהותקן בית היוצר, בלטו עדיין שרידי הווילה בשטח, ועל כן ייתכן שבעל הנחלה או יורשיו הם ששינו את ייעוד הקרקע ממגורים לתעשיית כלי חרס.

בית היוצר באתר פעל במאה הד׳ לסה״נ ואולי גם בראשית המאה הה׳ לסה״נ. עוביה של שכבת הפסולת ומצבו של הכבשן מעידים כי שימש פרק זמן קצר — כמה עשרות שנים לכל היותר. מגוון כלי החרס שנמצאו בכבשן ובערמות הפסולת מעידים כי בית היוצר פעל לאחר שפסק הייצור בכבשני היוצר של הלגיון העשירי בבנייני האומה במחצית הראשונה של המאה הג׳ לסה״נ לכל המאוחר (Magness 2005:105), וככל הנראה גם לאחר שהלגיון העשירי עזב את ירושלים בשליש האחרון של המאה הג׳ לסה״נ (אבי־יונה תשי״ט; צפריר תשמ״ב:366–368). בשטח שנחפר לא נתגלו תוצרים אופייניים ללגיון העשירי, דוגמת אריחים, רעפים או צינורות הנושאים טביעות חותם שלו. עובדה זו מעידה גם היא על כך שבית יוצר זה לא היה קשור ללגיון העשירי. בית היוצר ומכלולי הכלים שנתגלו באתר מייצגים, אם כן, את תעשיית כלי החרס המקומית שהתפתחה בירושלים בהשפעת התעשייה הרומית, ונפוצה בה בשלהי התקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית (המאה הד׳ לסה״נ עד ראשית המאה הה׳ לסה״נ לכל המאוחר), זמן רב לאחר שהלגיון העשירי עזב את העיר.

הכלים שנתגלו בכבשן ובערמת הפסולת עשויים על פי רוב טין צרוף היטב בעל צליל מתכתי. רוב כלי השולחן (קערות וטסים), וכן חלק גדול מהפכים מחופים בצבע שגונו אדום כהה עד שחור. חלק מן הכלים חופו במלואם. אחרים נטבלו בצבע כך שחופו רק בחלקם העליון או בחלקם הפנימי ועל השפה; במקרים אלה מרובות נזילות הצבע על החלק התחתון של הדופן שאינה מחופה. באחד מטיפוסי הקערות נוסף עיטור מקדה על החיפוי בצבע. עיטורים נוספים שנעשה בהם שימוש בבית היוצר, בעיקר על השפות באגנים ועל דופנותיהם, הם עיטור החריתה בסירוק ישר או גלי, וכן הדבקות טין בדגם חבל או מדליונים. עיטורים אלה הם מורשת תעשיית כלי החרס של הצבא הרומי, שהמשיכה להתקיים בתעשיית כלי החרס הביזנטית בירושלים (Rosenthal-Heginbottom 2005:275).

הערות

[1] חפירת ההצלה (הרשאה מס׳ A-3187), שנערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת הגיחון, נמשכה ימים אחדים בחודשים ינואר–פברואר 2000. היא הופסקה בשל תנאי מזג אוויר קשים, וחודשה בחודשים ספטמבר–אוקטובר 2000. בחפירה, בניהולה של שלומית וקסלר־בדולח, סייעו שלומית כהן (ניהול שטח), טניה קורנפלד, ויאצ׳סלב פירסקי ואבי האג׳יאן (מדידות) ומריאנה סלצברגר (צילומי שטח). כן סייעו קלרה עמית (צילום ממצאים), אלישבע קמייסקי (רפאות כלי חרס), כרמן הרש (ציור ממצא), אלה אלטמרק (ניקוי מטבעות במעבדות רשות העתיקות) וגדעון סולימני. רצפת הפסיפס טופלה והועברה מהאתר למוזיאון רוקפלר בידי אנשי מִנהל שימור של רשות העתיקות, ז׳ק נגר, ע׳אלב אבו־דיאב וניקי דוידוב; הרצפה מוצגת מאז 2009 בגן הארכיאולוגי שבחצר הכנסת בירושלים. ענת כהן־וינברגר ערכה בדיקות פטרוגרפיות לכלי חרס שנתגלו בכבשן היוצרים וסביבו; המטבעות זוהו בידי דונלד צבי אריאל; עיטורה של רצפת הפסיפס נחקר על ידי רינה טלגם; ועיטורי הקיר נחקרו על ידי סילביה רוזנברג. תודתי למר אלי דהן, מנהל אתר עין יעל, ולעובדי האתר על הסיוע הרב שהגישו במהלך החפירה; למרוה בלוקה, ג׳ודי מגנס, רחל בר־נתן, רנטה רוזנטל־הגינבוטום, רינה אבנר, מלכה הרשקוביץ ודבי סנדהאוס־ראם, שראו את מכלול כלי החרס בשלבי עיבוד החומר ותרמו מידיעותיהן; וליהושע דריי, על הסיוע הרב בהבנת טכנולוגיית הכבשן וההצעה לשחזורו.

המאמר נמסר לפרסום בשנת 2010, ומאז התפרסמו כמה מכלולי קרמיקה חשובים ומתוארכים היטב שיכלו לתרום במידה רבה לקביעת זמנם של השרידים שנחשפו בחפירה; בשלב העריכה הוספו למאמר הפניות לחלק ממכלולים אלה. במאמר ננקט המינוח הכרונולוגי הנהוג אצל שטרן ולוינזון־גלבוע 1992, לפיו ראשיתה של התקופה הרומית המאוחרת הוא 132 לסה״נ וראשיתה של התקופה הביזנטית הוא 324 לסה״נ. לפיכך, יש חוסר התאמה בין התרבות החומרית של המאה הד׳ לסה״נ באזור ירושלים, הניכרת בהמשך המסורת הקרמית הרומית, לבין זיהוי רובה של המאה בתקופה הביזנטית.

[2] כל המטבעות נתגלו בעזרת מגלה מתכות לקראת סיום החפירה ולא במהלך החפירה בריבועים.

[3] בתכנית 1 סורטטו ארבע המדרגות, אך בחתך 1–1 של התכנית ובאיור 4 נראות רק שתי המדרגות התחתונות משום שהצילום והסרטוט נעשו קודם לפירוק המחיצה שבתוכה נתגלו המדרגות העליונות.

[4] קיר 44 לא נראה באיורים 3, 4, ו־7 מאחר שצולמו לאחר פירוקו.

[5] חלק מן הכלים שרופאו היו כמעט שלמים. נראה שכלים אלה נפגעו על ידי הכלי המכני בעת כריית התעלה.

[6] את המכלול הקרמי חקרה רנטה רוזנטל־הגינבוטום.

[7] בפרסום המתוכנן של מצבור האשפה מרחבת הכותל מכונות קערות אלו ׳מורטריה׳. את המכלול הקרמי חקרה רנטה רוזנטל־הגינבוטום.

[8] ר׳ הערה 6.

[9] ר׳ הערה 6.

[10] ר׳ הערה 6.

[11] את המכלול הקרמי חוקרות רחל בר־נתן ויהודית גרטנר. תודתי להן על המידע ועל האישור לפרסמו.

[12] הדוח הוגש בשנת 2003, ולא עודכן מאז.

[13] גדעון סולימני ערך בשנים 2000–2002 מטעם רשות העתיקות סקר פיתוח במדרונות הצפוניים של נחל רפאים, דרומית־מערבית לעין לבן, כהכנה ליישום תכנית ספדי. תודתי לגדעון סולימני ולג׳ון זליגמן על המידע ועל האישור לצטטו.

[14] אני מודה לעדי ארליך על המידע. דוח החפירה נמצא בהכנה.

הפניות

אבי־יונה מ׳ תש״י. חפירת שיח׳ בדר (תש״ט). **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה** טו:19–24.

אבי־יונה מ׳ תשי״ט. לשאלת זמנו של הלימס הארץ־ישראלי. **ארץ־ישראל** ה:135–137.

אבנר ר׳ 2015. עין יעל (נחל רפאים): וילה רומית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 127 (8.10.2015). http://www.hadashot-esi.org.il/images//Ein-Yaal.pdf (תאריך גישה 18.2.2016).

אדלר נ׳ תשס״א. טביעות החותם של הלגיון העשירי על גבי לבנים ורעפים בחפירות הר הבית. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השישי**. רמת גן. עמ׳ 117–132.

אדלשטיין ג׳ תשנ״ד. וילה רומית בעין־יעל. **קדמוניות** 103–104: 114–119.

און א׳ ווקסלר־בדולח ש׳ תשע״א. קשת וילסון לאור חפירות חדשות ומחקרי עבר. בתוך ד׳ עמית, א׳ פלג־ברקת וג״ד שטיבל, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים** ד. ירושלים. עמ׳ 84–100.

און א׳, וקסלר־בדולח ש׳ ובן־אור ק׳ 2005. עין לבן (מזרח). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (4.12.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=271&mag_id=110 (תאריך גישה 20.6.2013).

און א׳, וקסלר־בדולח ש׳ ובר־נתן ר׳ 2011. ירושלים, העיר העתיקה, קשת וילסון והגשר הגדול. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (15.8.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_

detail.aspx?id=1738&mag_id=118 (תאריך גישה 20.6.2013).
איזנברג ע׳ תשנ״ד. נחל רפאים — כפר מתקופת־הברונזה בדרום–מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104: 82–95.
באומגרטן י״י תשס״ב. כבשן צריפה סמוך לצומת גבעתי. **עתיקות** 42: *43–*50.
בלוקה מ׳ תשנ״ט. **העדויות לקיומה של רעידת אדמה בשנת 363 והמעבר מן התקופה הרומית לתקופה הביזנטית על פי הממצא הארכיאולוגי בציפורי**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
בן עמי ד׳ וצ׳חנובץ י׳ 2010. ירושלים, חניון גבעתי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (26.4.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1377&mag_id=117 (תאריך גישה 20.6.2013).
בר״ג ד׳ תשכ״ז. טביעות־חותם של הלגיון העשירי פרטנזיס על גבי לבנים. **ארץ־ישראל** ח: 168–182.
ברוך י׳ וזילברבוד א׳ תשע״ו. עין אל־חניה שבנחל רפאים: תוצאות החקירות הארכאולוגיות. בתוך ג״ד שטיבל, א׳ פלג־ברקת, ד׳ בן־עמי וי׳ גדות, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים** ט. ירושלים. עמ׳ 195–213.
ברוך י׳ ורייך ר׳ תשס״ו. שרידים מתקופת איליה קפיטולינה ליד הפינה הדרומית מזרחית של הר־הבית. בתוך א׳ ברוך, צ׳ גרינהוט וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: הקובץ האחד עשר**. רמת גן. עמ׳ 249–262.
גרינהוט צ׳ תשנ״ז. ההתיישבות הכפרית בתחומי ירושלים מהתקופה הרומית הקדומה עד התקופה הביזנטית. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל**. תל אביב. עמ׳ 147–159.
הרשקוביץ מ׳ תשמ״ז. כלי־החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא׳ והב׳ לסה״נ. **ארץ־ישראל** יט: 314–325.
וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ג. **ביצורי ירושלים בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית, עד לראשית התקופה המוסלמית (מאות ג׳/ד׳ עד מאה ח׳ לסה״נ)**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
וקסלר־בדולח ש׳ 2007. ירושלים, עין יעל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (24.7.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=563&mag_id=112 (תאריך גישה 20.6.2013).
וקסלר־בדולח ש׳ וגרשוני ל׳ תשס״ד. ירושלים, נחל רפאים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116: 67–68.
טלגם ר׳ כרך זה. רצפת פסיפס ובה תיאורי קסניה בעין יעל (נחל רפאים), ירושלים.
ינאי א׳ תשע״א. כבשן סיד ייחודי באור־עקיבא. בתוך י׳ פורת, א׳ איילון וא׳ איזדרכת, עורכים. **מכמני קיסריה: סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה ב; לזכר אמנון קדרון**. ירושלים. עמ׳ 149–156.
מזרחי י׳ 2005. עין אל־חניה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (31.3.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=143&mag_id=110 (תאריך גישה 20.6.2013).
פייג נ׳ ועבד־רבו ע׳ תשנ״ה. ירושלים, ח׳ א־ראס. **חדשות ארכיאולוגיות** קג: 65–66.
עד ע׳ תשע״ב. חורבת בורין (מזרח): שרידי מבנים וכבשן יוצרים מן התקופה הפרסית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה. **עתיקות** 70: 21–31.
צפריר י׳ תשמ״ב. הפרובינציות בארץ־ישראל – שמות, גבולות ותחומי מינהל. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א: **היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית**. ירושלים. עמ׳ 350–386.
קלונר ע׳ תשס״א. **סקר ירושלים: האזור הדרומי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
קליין א׳ תשע״ב. **היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת (135–324 לסה״נ)**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן. רמת גן.
רובין ז׳ תשנ״ט. ירושלים בתקופה הביזאנטית (סקירה כללית). בתוך י׳ צפריר וש׳ ספראי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית, 70–638**. ירושלים. עמ׳ 199–237.
שטרן א׳ ולוינזון־גלבוע א׳ עורכים. 1992. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** (4 כרכים). ירושלים.

Aharoni Y. 1962. *Excavations at Ramat Raḥel* I: *Seasons 1959 and 1960 1960* (Centro di studi semitici serie archeologica 2). Rome.
Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1961 and 1962* (Centro di studi semitici serie archeologica 6). Rome.
Ariel D.T. This volume. Coins from ‘En Ya‘al (Naḥal Refa’im), Jerusalem.
Arubas B. and Goldfus H. 1995. The Kilnworks of the Tenth Legion Fretensis. In J.H. Humphrey ed. *The Roman and Byzantine Near East* 1: *Some Recent Archaeological Research* (*JRA* Suppl. S. 14). Ann Arbor. Pp. 95–107.
Avigad N. 1955. Excavations at Beth She‘arim, 1954: Preliminary Report. *IEJ* 5:205–239
Avi-Yonah M. 1968. Jerusalem—Giv‘at Ram (Convention Center). *IEJ* 18:196–197.
Balouka M. 2004. The Pottery from the House of Dionysos. In R. Talgam and Z. Weiss. *The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris; Excavated by E.M. Meyers, E. Netzer and C.L. Meyers* (Qedem 44). Jerusalem. Pp. 35–46.
Balouka M. 2013. Roman Pottery. In E.M. Meyers and C.L. Meyers eds. *The Pottery from Ancient Sepphoris* (Sepphoris Excavation Reports 1). Winona Lake. Pp. 13–129.
Baramki D.C. 1932. Note on a Cemetery at Karm al-Shaikh, Jerusalem. *QDAP* 1:3–5.
Baramki D.C. 1934. An Early Christian Basilica at ‘Ein Hanniya. *QDAP* 3:113–117.
Bar-Nathan R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho. Final Reports of the 1973–1987 Excavations* III: *The Pottery*. Jerusalem.

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–93.

Berlin A.M. 2005. Pottery and Pottery Production in the Second Temple Period. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 29–60.

Birger R. 1981. Pottery and Miscellaneous Finds of the Byzantine Period. In E. Netzer ed. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 75–78.

Brock S.P. 1977. A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple. *BSOAS* 40:267–286.

Ciasca A. 1962. A Hypocaust at Ramat Raḥel. In Y. Aharoni. *Excavations at Ramat Raḥel* I: *Seasons 1959 and 1960* (Centro di studi semitici serie archeologica 2). Rome. Pp. 69–72.

Crowfoot J.W. and FitzGerald G.M. 1929. *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem, 1927* (PEFA 5). London.

Dobbins J.J. 2000. The Houses at Antioch. In C. Kondoleon. *Antioch: The Lost Ancient City*. Princeton. Pp. 51–61.

Edelstein G. 1990. What's a Roman Villa Doing Outside Jerusalem? *BAR* 16/6:32–42.

Edelstein G. 2000. A Terrased Farm at Er-Ras. *'Atiqot* 40:39–63.

Erickson-Gini T. 2004. *Crisis and Renewal — Settlement in the Central Negev in the Third and Fourth Centuries C.E.: With an Emphasis on the Finds from Recent Excavations in Mampsis, Oboda and Mezad 'En Hazeva*. Ph.D. diss. The Hebrew University. Jerusalem.

Feig N. 1996. New Discoveries in the Rephaim Valley, Jerusalem. *PEQ* 128:3–7.

Fischer C.S. 1938. The Southwest Cemetery. In C.H. Kraeling ed. *Gerasa: City of the Decapolis*. New Haven. Pp. 549–571.

Geva H. 2003. Stamp Impressions of the Legio X Fretensis. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report.* Jerusalem. Pp. 405–422.

Hamilton R.W. 1944. Excavations against the North Wall of Jerusalem, 1937–8. *QDAP* 10:1–54.

Hampe R. and Winter A. 1965. *Bei Töpfern und Zieglern in Süditalien, Sizilien, und Griechenland*. Mainz.

Hayes J.W. 1997. *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*. London.

Hershkovitz M. 2009. A Note on I. Taxel's 'Application-Decorated Bowls'. *IEJ* 59:100.

Israel Y. and Erickson-Gini T. 2013. Remains from the Hellenistic through the Byzantine Periods at the 'Third Mile Estate', Ashqelon. *'Atiqot* 74: 167–222.

Johns C.N. 1950. The Citadel, Jerusalem: A Summary of Work since 1934. *QDAP* 14:121–190.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Magness J. 2005. The Roman Legionary Pottery. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 69–191.

Magness J. 2006. Late Roman and Byzantine Pottery. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* III: *Area E and Other Studies; Final Report*. Jerusalem. Pp. 184–191.

Magness J. 2012. Late Roman and Byzantine Pottery from the Cardo and the Nea Church. In O. Gutfeld. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* V: *The Cardo (Area X) and the Nea Church (Areas D and T); Final Report.* Jerusalem. Pp. 282–300.

Mazar E. and Gordon B. 2007. The Pottery from the Peristyle and Southern Houses. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar; Final Reports* III: *The Byzantine Period* (Qedem 46). Jerusalem. Pp. 149–176.

Meyers E.M. 2013. Additional Roman Pottery. In E.M. Meyers and C.L. Meyers eds. *The Pottery from Ancient Sepphoris* (Sepphoris Excavation Reports 1). Winona Lake. Pp. 130–141.

Peleg-Barkat O. and Adler N. 2011. The Pottery Assemblage from the Structure in Area I. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar; Final Reports* IV: *The Tenth Legion in Aelia Capitolina* (Qedem 52). Jerusalem. Pp. 245–252.

Rapuano Y. 1999. The Hellenistic through Early Islamic Pottery from Ras Abu Ma‘aruf (Pisgat Ze’ev East A). *‘Atiqot* 38:171–203.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Rosenthal-Heginbottom R. 2003. Hellenistic and Early Roman Fine Ware and Lamps from Area A. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report.* Jerusalem. Pp. 192–223.

Rosenthal-Heginbottom R. 2005. The 1968 Excavations. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha’uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion’s Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I. Pp. 229–282.

Rosenthal-Heginbottom R. 2011. The Pottery Assemblage from Locus 6032. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar; Final Reports* IV: *The Tenth Legion in Aelia Capitolina* (Qedem 52). Jerusalem. Pp. 195–227.

Roussin L.A. 1995. East Meets West: The Mosaics of the Villa of Ein Yael (Jerusalem). In R. Ling ed. *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics Held at Bath, England, on September 5–12, 1987* II *(JRA* Suppl. S. 9). Ann Arbor. Pp. 30–42.

Rozenberg S. This volume. Fragments of a Roman-Period Wall Painting at ‘En Ya‘al (Naḥal Refa’im), Jerusalem.

Talgam R. 2014. *Mosaics of Faith: Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians and Muslims in the Holy Land*. Jerusalem–University Park, Pa.

Taxel I. 2007. Application-Decorated Bowls: A Cultural Characterisation of the Pagan and Christian Population of Jerusalem in the Late Roman and Byzantine Periods. *IEJ* 57:170–186.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Wharton A.J. 1995. *Refiguring the Post Classical City: Dura Europus, Jerash, Jerusalem and Ravenna*. Cambridge.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem: Excavations by C.-M. Bennett and J.B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem, 1964–66* (BAR Int. S. 519). Oxford.

A VILLA AND A POTTERY KILN FROM THE LATE ROMAN–BYZANTINE PERIODS AT 'EN YA'AL (NAḤAL REFA'IM), JERUSALEM

SHLOMIT WEKSLER-BDOLAH
(PP. 71*–119*)

An excavation was conducted on the northern bank of Naḥal Refa'im in Jerusalem (map ref. 21665–700/62720–900; Fig. 1), across the valley from the remains of the Roman villa discovered by G. Edelstein at 'En Ya'al. Four excavation squares were opened after heavy machinery dug a trench about 10 m away from the riverbed (Plan 1; Fig. 2): two of the squares (E–F/11) were excavated within the trench, and two—to its north (E–F/10). The excavation unearthed remains, which were attributed to three occupation phases: Stratum III—sparse architectural remains from the late Hellenistic or Early Roman periods; Stratum II—part of a Roman villa; and Stratum I—a pottery kiln from the Late Roman–Early Byzantine periods.

Stratum III

This stratum yielded part of a building or an installation (L1042), formed by three walls (W43, W50, W53) preserved to the height of a single course. The walls were founded on bedrock and dry-built of two rows of medium-sized fieldstones; the floor of the structure did not survive. Collapsed stones were found next to the walls (L1048). The earthen fill above bedrock yielded potsherds, the most recent of which were dated to the Hellenistic or Early Roman period (Figs. 12:2, 3; 14:10; 16:5, 6, 13, 14; 24:1). Four Hellenistic-Hasmonean coins, not *in situ,* are also attributed to this stratum (see Ariel, this volume: Cat. Nos. 1–4). These remains probably date from the first century BCE. The pottery and coins are similar to first-century BCE finds from Jerusalem and its surroundings, suggesting that the site's inhabitants were Jewish. In the context of similarly dated finds from the region, these finds align with the view that up to the destruction of the Second Temple, the Naḥal Refa'im region was a Jewish rural area, part of Jerusalem's agricultural hinterland. However, no dwelling sites from the Hellenistic or Early Roman periods along Naḥal Refa'im have been published to date, making the remains of the meager structure in Stratum III all the more important.

Stratum II

Sections of two rooms belonging to a Roman villa were exposed. The southern room was almost square (L1033; Figs. 3, 4) and had a wide entrance (1.4 m wide) facing the river valley to its south, possibly the main entrance to the villa. The room's walls were decorated with colored murals (W13; see Rozenberg, this volume), and its floor was made of mosaic and adorned with two carpets: a large, southern carpet with *xenia* motifs (Fig. 5), and a smaller, northern carpet (Fig. 6) with a geometric design (see Talgam, this volume). This was probably an entrance room leading to the villa's reception area. A flight of four steps (W63; Fig. 7) was built in the northwestern corner of the room, leading north and bordered on its east by a short wall (W44). The steps and wall were built over the mosaic floor and covered part of the northern carpet. Although the floor was damaged by their construction, the room obviously continued to be used, as indicated by sections of wall paintings preserved on the lower part of W44.

The northern room (L1039; W11, W13, W36) yielded part of a floor made of small stone slabs set on a similar elevation as that of the mosaic floor in the southern room; it is unclear whether the stone floor belonged to the villa or was damaged at the time of its construction, in

which case it should be attributed to Stratum III. A collapse of medium-sized building blocks in the eastern part of the room (L1032) contained a few ash lenses (L1028). Floor tiles and bricks (Figs. 18:6, 7; 24:19) and a hot-air ventilation pipe (*tubulus*; Fig. 24:20), not *in situ,* suggest that the villa contained a bathhouse, as did the villa unearthed by Edelstein on the southern bank of the valley and the manor at Ramat Raḥel. Like the villa to its south, this one may have also been part of an estate granted to a Roman army veteran or officer.

The damage to the building, and the absence of pottery finds from a clean, sealed assemblage, make it difficult to offer a precise date for the villa's construction. The fill under the mosaic floor contained a body fragment of a Hasmonean-Hellenistic cooking pot (L1052; Fig. 12:3). However, the style of the mosaic floor and of the murals, and a comparison with the villas at 'En Ya'al and Ramat Raḥel, all indicate a date in the first half of the third century CE, although a late second-century CE date cannot be ruled out. It is also difficult to date precisely when the villa fell into disuse. The added staircase (W63) and W64 in the southern room, which may have been accompanied by the raising of the floor in the northern room, suggest that the villa was in use for several decades. The pottery from the accumulation covering the mosaic floor (L1031; Fig. 13) and the destruction layer in the northern room (L1028, L1032; Fig. 14) has been dated to the second–fourth centuries CE. Although these assemblages are not entirely clean, we can cautiously surmise that the villa was destroyed in the late third or fourth century CE. The collapse and the ash in the northern room suggest that, like the villa on the southern bank of the valley, it was destroyed in a single event, possibly an earthquake (in 363 CE?), after which it was never rebuilt.

Stratum I

A pottery workshop was constructed above the ruins of the villa. Its remains comprise the firing box of an updraft kiln (Fig. 8:1, 2) and a wall (W15) that may have marked the southern boundary of the workshop. The kiln is elliptical in plan, constructed along a roughly north–south axis. The firing box (Fig. 9) is a pit dug down to bedrock, to a depth of about one meter below the ancient surface. The firing box was lined with two casing walls (W30, W31; overall width 1.5–2.0 m) built of fieldstones. Square pillars (P1–P6), spaced 0.15 m apart, protruded from the face of the inner wall (W31) into the pottery chamber. The pillars were arranged in facing pairs (Figs. 10, 11) and probably supported low arches that carried the pottery-chamber floor; neither the arches nor the floor were preserved. The inner face of W31 and the pillars jutting out from it were coated with a layer of clay and bricks whitened by fire. A channel (L1026) hewn in the bedrock was sealed by the floor of the firing box (L1060), creating an air channel (see Fig. 8:3). The floor of the firing box comprised a hard, concave layer of clay supported by a lump of clay placed inside the air channel. The firing box was found filled with earth mixed with ash and pottery vessels. During the excavation, the lower part of the fill (L1029) was separated from the upper part (L1019). The fill was sealed by a layer of earth containing fired brick fragments and collapsed stones (L1006A), probably the remains of the pottery-chamber floor and its supporting arches. The elliptical plan of the kiln is similar to that of the Roman legionary kiln discovered at Binyane Ha-Umma, although the intake flue is unique.

Intact and broken pottery vessels (Figs. 15–18) were found inside the firing box. Two types of vessels—platters and jar lids—were found in greater abundance and in a better condition than the other vessels, suggesting that they were produced at the workshop at the site; they may have been left on the floor of the pottery chamber after the final firing in the kiln and fallen into the firing box when the pottery-chamber floor collapsed (L1029; Figs. 16:1–4; 17:1–7, 9). Indeed, petrographic analysis of a sample of these platters and jar lids (conducted by Anat Cohen-Weinberger;

Table 1:1–9) shows that they were all made of identical clay, consisting mainly of local marl clay of Moẓa Formation; this suggests that the vessels were produced on-site. A similar lid of a jar from the Jewish Quarter was examined and found to have an identical clay composition, indicating that it too came from the workshop at the site (Table 1:10). Other pottery fragments recovered from the kiln, as well as floor tiles/bricks, suggest that the kiln's firing box was converted into a waste heap, probably after the pottery-chamber floor collapsed.

A layer of earth rich in potsherds (Figs. 19–24), including a few spoilers and stands (Figs. 24:10–16), extended to the east and west of the kiln—apparently a waste heap that accumulated around the kiln while it was still in use. These finds, like the vessel fragments and other items thrown into the abandoned kiln, probably came from the kilns operating at the site. Some of the vessel fragments may have been brought from the ruins of the Roman villa (Stratum II) when they were cleared or removed prior to the construction of additional kilns.

The stratigraphic evidence and the marked similarity between the pottery assemblage used by the occupants of the Roman villa (Stratum II) and that found in the pottery workshop (Stratum I) indicate that only a brief period of time elapsed between the villa's abandonment and the workshop's installation. When the workshop was built, the remains of the villa were probably still visible, and it is therefore possible that the owner of the estate, or his heirs, converted it from a dwelling to a pottery workshop. Despite the kiln's similarity to those at Binyane Ha-Umma, there are no finds attesting to the presence of the Tenth Legion at the site. Thus, it should be concluded that the pottery workshop operated after the legion left Jerusalem in the last third of the third century CE. This conclusion is confirmed by the Stratum I pottery assemblage and by five of the coins found at the site; the latter date from 335–408 CE (see Ariel, this volume: Cat. Nos. 5–9)—after the legion had left Jerusalem.

The vessels found in the kiln and in the waste heap consist mainly of well-fired fabric with a metallic ring to it. Most of the tableware (bowls and platters) and the majority of the jugs are coated with dark red-black paint. Some of the vessels were completely covered with paint; others were dipped in paint so that only the rim and upper body were coated; in such cases they contain numerous paint runs on the lower, uncoated walls. One of the bowl types has a rouletted decoration added to the paint coating. Other decorative techniques used at the workshop, particularly on the rims and walls of basins, are straight or wavy combed lines and applied pieces of clay with a cord or medallion motif. These decorations derive from the pottery-manufacturing tradition of the Roman army, which persisted into the Byzantine period in the pottery workshops of Jerusalem. Thus, the workshop and pottery assemblages found at the site represent the local pottery industry that developed in Jerusalem under the influence of the Roman pottery industry, and was still evident in the Late Roman and early Byzantine periods (fourth to early fifth centuries CE at the latest), long after the Tenth Legion had left the city.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Excavation area, plan and sections.
Plan 2. Room 1033, schematic plan.
Fig. 1. Location map.
Fig. 2. General view of Sqs E–F/11, looking north; the scale lies on a smooth rock floor, on which the kiln was built.
Fig. 3. Room 1033, looking north.
Fig. 4. Room 1033, looking east.
Fig. 5. The southern mosaic carpet in Room 1033, looking east.
Fig. 6. The northern mosaic carpet in Room 1033, looking west.
Fig. 7. Stairway 1063, looking north.
Fig. 8. (1, 2) The kiln in Stratum 1—longitudinal and transverse sections (reconstruction and drafting by Yehoshua Drey); (3) traditional pottery kiln with an updraft flue (after Winter 1965:110, Abb. 105).

Fig. 9. The kiln, looking south; in center—air channel (L1026); above it—the firing-chamber floor (L1060) and fills discarded within the kiln after it went out of use (L1019, L1029).
Fig. 10. The opening to the firing box between P1 and P5 (L1070), looking north.
Fig. 11. Pillars 1–4 along the eastern wall of the kiln, looking east.
Fig. 12. Pottery finds from Stratum III.
Fig. 13. Pottery from Stratum II: Accumulation 1031 above the mosaic floor in the southern room.
Fig. 14. Pottery from Stratum II: Floor 1039 and the destruction layer (L1028, L1032) in the north room.
Fig. 15. Pottery from Stratum I: the kiln (L1019, L1029): Bowls.
Fig. 16. Pottery from Stratum I: the kiln (L1019, L1029).
Fig. 17. Pottery lids from Stratum I: the kiln (L1019, L1029).
Fig. 18. Pottery from Stratum I: the kiln (L1006A, L1026, L1029).
Fig. 19. Pottery bowls from Stratum I: the waste heap (L1005, L1014, L1051).
Fig. 20. Pottery basins from Stratum I: the waste heap (L1014).
Fig. 21. Pottery basins from Stratum I: the waste heap (L1014).
Fig. 22. Pottery from Stratum I: the waste heap (L1014).
Fig. 23. Pottery from Stratum I: the waste heap (L1014, L1051).
Fig. 24. Pottery artifacts from Stratum I: the waste heap (L1014, L1051).
Fig. 25. Pottery from loci with no clear stratigraphic context.
Table 1. Petrographic samples.